

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2017/10/zavodszky-geza-habsburg-magyar-kiegyezesek-08-01-02/>

Závodszy Géza

Habsburg–magyar kiegyezések

Az 1526 óta magyar királyként is uralkodó Habsburg dinasztia beolvasztási törekvései és a magyar rendiség között az évszázadok folyamán számos „kiegyezéssel” végződött konfliktus volt, a de jure perszonálunió fönmaradt. Az 1848/49-es szabadságharc veresége után azonban önkényuralom következett. Ferenc József a Birodalom háborús vereségét követően korlátozott alkotmányossággal kísérletezett. A tanulmány azt a folyamatot ábrázolja, amely Deák Ferenc vezérletével, részben ellenére a perszonálunió és az 1848-as törvények aljáról a jogfolytonosság föladásig és a reálunióig vezetett. Egy ellentmondásos, sikereket hozó, de megújulni nem képes rendszer jött létre. Az uralkodó a polgári alkotmányossággal össze nem egyeztethető felségjogokkal rendelkezett, a magyar politikának a háború és béke kérdésében érdemi döntési lehetősége nem volt. Az ország gazdasági, kulturális és demográfiai gyarapodását semmivé tette az első világháborút lezáró békediktátum, melynek következményei máig hatnak. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a történelem nem determinált folyamat, az 1867-es kiegyezésnek is volt alternatívája.

Cicero szavait idézve: „*historia est testis temporum et magistra vitae*”, azaz a történelem az idők tanúja és a történelem tanítómestere. A történelmi emlékezet ápolásának egyik eszköze a nemzet életét meghatározó események fölidézése kerek évfordulók alkalmával. Helyes azonban, ha ügyelünk arra, hogy ne mosódjék el a különbség az események megidézése, másfelől az ünneplés vagy a gyász között.

1867. május 29-én a magyar országgyűlés képviselőháza elfogadott (jelentős számú ellenszavazat és tartózkodás mellett) egy törvényt, amely a magyar nemzet önrendelkezésének, alkotmányos életének, építkezésének kereteit hosszú évtizedekre meghatározta. Az 1867: XII. tc., az ún. kiegyezési törvény végleg leszámolt a centralizált Neu-Österreich kísérletével, és államjogi formulát alkotott a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság kölcsönös viszonyára. Ma is vannak nyitott gazdaság- és társadalomtörténelmi kérdések, amelyek további kutatásokat igényelnek. Az évforduló jó alkalom az újragondolásra, de ez nem azonos az ünnepléssel.

A kérdéseket múltunkról mindig a jelenből tesszük föl. Más szögből látjuk a kiegyezés művét 2017-ben, mint ahogy látták 1896-ban vagy 1920-ban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy forgatókönyveket készíthetünk hipotézisekhez. A történettudomány módszereivel csak a megtörtént eseményeket, lezajlott folyamatokat vizsgálhatjuk. A „mi történt volna, ha” kérdést – ez közhely – a tudományon kívül sem szokás föltenni. Ennek tükörképe azonban, hogy egyes történelmi fordulatok szükségszerűen következtek volna be, és szakmunkákban is – nem csak marxista szerzőknél – olykor ma is olvasható. Szögezzük le tehát ezúttal is: a történelmi folyamatok nem determináltak, döntési helyzetben mindig több választási lehetőség van, másfelől a mellőzött döntés feltételezett következményeit a történész nem konstruálja, alternatív történelmet nem ír.

A rendek szabad királyválasztásától az alkotmányos forradalom vereségéig (1526–1849)

A Habsburg-ház négyszáz évig birtokolta a magyar Szent Koronát. Amint Csorba László írja, e négyszáz éves történetnek egyik legfontosabb kérdése, hogy *„mikor, miért mellőzhatték Magyarország különállását és annak jogi biztosítékrendszerét a bécsi udvarban, illetve, hogy a magyar politikai elit a múlt századok során mikor, milyen mértékben akarta és tudta érvényesíteni erre alapozott igényeit.”*¹ Erre utal a cím is, amelyben a *„Habsburg-magyar kiegyezések”* kifejezés szerepel.

A Habsburg-dinasztia négyszáz éves magyar királysága leszármazás alapján önmagában nem egyedi, nem különleges. Amíg beláthatóan követhető volt az Árpádok vérvonala – leányágon is – a magyar trónon más, mint Árpád leszármazottja szóba sem jöhetett. Az Árpád vérből származó Mária királynő férje, Luxemburgi Zsigmond házasság révén lett társuralkodó, majd koronás király. Leányának, Erzsébetnek férje, Albert csakúgy. Viszont utószülött gyermekükkel, az elorzott Szent Koronával megkoronázott V. Lászlóval szemben, az ország érdekét szem előtt tartva a magyar rendek többsége a fiatal lengyel királyt, Jagelló Ulászlót hívta meg a trónra, akinek immár semmilyen vérségi kapcsolata nem volt magyar királyi házzal. Bár dinasztikus házassági tervek szövődtek Ulászló uralkodásának alátámasztására, valójában a szabad királyválasztásra született precedens. (Csak az érdekesség kedvéért: mind Erzsébet, mind Albert az édesanyák révén IV. Béla magyar király – aligha számon tartott – nyolcadik generációs leszármazottja volt.)

V. László halála után a Hunyadi párti rendek magyar honos királyt választottak, és pedig nem is királyi vérből. Mátyást utóbb nem követte természetes fia, Corvin János, ismét a rendek döntöttek. Luxemburgi Erzsébet leányági unokáját, Ulászlót választották, aki 1471 óta anyja jogán a cseh korona országait bírta (névleg, mert a címen osztoznia kellett Mátyással). Az ismert rákosi végzésben, 1505-ben a rendek ki is mondták, hogy többé leányági öröklést nem ismernek el, idegenből királyt nem hoznak, uralkodóvá csak született magyart választanak. 1526-ban a magyar történelem talán legtragikusabb eseménye adott a határozatnak aktualitást. Érvényesült a szabad királyválasztás. Választottak a tanácstalan, kapkodó rendi pártok királyt, kettőt is, Szapolyai Jánost, majd Habsburg Ferdinándot, Európa akkor legtekintélyesebb uralkodója, V. Károly német-római császár és spanyol király öccsét.

A kettős királyválasztás nyitánya volt annak hullámzó küzdelemnek, mely a birodalmat építő Habsburg dinasztia és a magyar különállás védelmezői között évszázadokon átívelve folyt, miközben – a török időkben darabokra szakadt – Magyar Királyság tényleges központja az ország határain kívülre, Bécsbe került, a Habsburg uralkodók pedig hajlamosak voltak hazánkra úgy tekinteni, mint birodalmuk tartományára. A szabad királyválasztás előbb a Habsburg-ház férfitagjaira korlátozódott (1547: V. tc.), majd Buda visszafoglalását követően nem kis nyomásra az országgyűlés elfogadta a Habsburg férfiág (elsőszülöttségi) örökös királyságát (1687: IV. tc.), mely szerint a szabad királyválasztás az osztrák (és a spanyol) férfiág magva szakadása után száll vissza a magyar rendekre. A középkori magyar királyságban kialakult öröklési rend fényében – ha eltekintünk a birodalmi és abszolutisztikus törekvésektől – e törvények nem is jelentettek volna korszakos változást. Újabb törvény, a *pragmatica sanctio*-t kodifikáló 1723: I-II. tc. rendelkezett a Habsburg ház nő ágának örökléséről, mégpedig sorrendiséget állapítva meg III. Károly (német-római császárként VI. Károly), majd I. József, s végül atyjuk, I. Lipót lányai leszármazottainak javára.

A *pragmatica sanctio* I. Lipót családi rendelkezése volt. A körülmények úgy alakultak, hogy III. Károly szükségesnek tartotta az öröklés megállapított rendjét az örökös tartományokban kihirdetni. A Magyar Királyság és a vele – a török kiszorítását követően –

nem egyesített Erdélyi Fejedelemség de jure alkotmányos ország lévén, a házi szabályt az országgyűlésekkel is el kellett fogadtatni. A törvényben az öröklési rend megállapítása után következik a meglehetősen homályos, utóbb eltérő értelmezésekre, rabulisztikus² közjogi vitákra alkalmat adó – tárgyszerűen csak az adott konstellációban értelmezhető – szövegrész: „[...] a Németországban s azon kívül fekvő és Magyarországgal, meg az ehhez kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal [...] feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó más országaiban s tartományaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest, uralkodás és kormányzás végett átruházzák”³.

A „kölcsönösen” kifejezés már I. Lipót családi kölcsönös örökösödési szerződésében is szerepelt, és a családtagok egymáshoz való viszonyára vonatkozott. A „*feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul – indivisibiliter ac inseparabiliter*” szókapcsolatot utóbb nyomatékosításként is lehetett értelmezni. Valójában az I. tc. 3. §, miközben az örökös tartományokban elfogadott szabályozást ismerteti, azok elválhatatlanságára is kitér, ugyanis ezek a családtagok közötti osztozkodást követően csak az oldalágak véletlenszerű kihalását követően kerültek ismét egy kézbe. A 4. § viszont, a fönti szabályozást továbbfűzi: „[...] azt a nőt, vagy annak férfi örökösét, aki a felséges osztrák ház előbb mondott országainak s tartományainak örököse lesz, ugyanezen utódlás és örökösödés jogán [...] egyszersmind az ugyancsak feloszthatatlannak értendő Magyarország s az ahhoz kapcsolt részek, országok és tartományok kétségtelen királyának tartsák s koronázzák”. A „feloszthatatlan” jelző tehát nem redundancia, külön Magyarországra vonatkozik.

A magyar rendek a *pragmatica sanctio* megszavazását feltételekhez szabták. Az alkotmányos biztosítékokat a 3. cikkelyben meg is kapták: „Ő legszentségebb császári és királyi felsége az ország és az ahhoz kapcsolt részek összes hű karainak és rendjeinek minden, úgy hitlevélbe foglalt, mint bármely más jogait, szabadságait, kiváltságait s mentességeit és előjogait, az alkotott törvényeket s helybenhagyott szokásokat [...] az 1715-ik évi országgyűlés 1., 2. és 3. törvénycikkelyek s az ott foglalt esküforma értelmében [...] kegyelmesen megerősíti és meg fogja tartani.”⁴

A *pragmatica sanctio* a szatmári békével, mint előzménnyel *modus vivendi* volt a birodalmi politika és a magyar rendek érdekérvényesítése között feszülő ellentétben. Nevezhetnénk éppenséggel *kiegyezésnek* is. A rendi alkotmány – az olykor anakronizmusba tévedő kritikával ellentétben – olyan alapvető jogokat is védelmeszt, mint a protestánsok vallásgyakorlata, és megőrizte a magyarság önazonosságát. A hasonló *kompromisszumokra* vagy *kiegyezésekre* korábban is sor került. Ilyen volt az 1606-os bécsi béke, az 1621. december 31-én Nikolsburgban, 1645-ben Linzben megkötött béke, de említhetnők a gyászévtizedet⁵ lezáró, bár a megosztott országban békességet nem hozó soproni országgyűlést 1681-ben. A nagy különbség abban áll, hogy utóbbiakban valamilyen módon mindig szerepet játszott a Kárpát-medencében jelenlévő Oszmán Birodalom és a hol lazább, hol súlyosabb oszmán vazallusi függésben élő Erdélyi Fejedelemség fegyveres ereje.

A szatmári béke tétje elvben különbözött a rendi szabadságküzdelmeket lezáró békekötésektől. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc – a spanyol örökösödési háború mellékhadszíntereként – a Magyar Királyság függetlenségének helyreállításáért indult: a kérdés az volt, hogy *Magyarország szuverén államként lép-e a felvilágosodás útján elinduló Európa színpadára, vagy egy mind inkább abszolutisztikusan kormányzott birodalom protestáló alkotóeleme marad*. Mint korábban említettük, tudományosan vizsgálni csak megtörtént eseményeket lehet, az önálló magyar államiság esélyeit vitató megállapítások ezért légtüres térben vannak. A szövetségesek höchstädti döntő vereségét követően, 1704-ben a magyar esélyek szertefoszlottak, s a küzdelem a továbbiakban a rendi alkotmány

megtartásáért és – biztosítékként – az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének elismertetéséért folyt. *A kompromisszum, a kiegyezés – Rákóczi háta mögött – meg is született. József császár váratlanul meghalt, a tehetséges katona és államférfi Savoyai Jenő pedig mindenképp el akarta kerülni, hogy Erdély kérdése a béketárgyalások napirendjére kerüljön.*

III. Károly az általa szentesített törvények jórészét nem tartotta meg. Halála után a birodalom részekre hullása reális lehetőség volt. Az új kiegyezést, a leánya, Mária Terézia által 1741-ben szentesített törvényeket, a magyar érdekeket képviselő rendi nyomásnak tett jelentős engedményeket akár át is ugorhatjuk. „[Mária Terézia] *azt is kegyelmesen elhatározta, hogy az ország dolgoit és ügyeit, az országon belül és kívül, magyarok által fogja végeztetni.*”⁶ Ellentételezésül Magyarország, Erdély és a kapcsolt részek csaknem 80 000 katonája harcolt – nem először –, de magyar parancsnokok vezényletével a magyar királyért (Mária Terézia „rex”), valójában a népek, nemzetek fölötti dinasztikus birodalomért.

II. József abszolutisztikus eszközökkel akart végrehajtani felvilágosult reformokat, és azokat a német nyelvű Gesamtmonarchie (egységállam) megteremtésének kísérletével kötötte össze. A török háború veszteségei, a fenyegető magyar felkelés és a porosz katonai tüntetés a kísérlet látványos bukásához vezetett. A kalapos király öccse, II. Lipót, aki a francia forradalom kiteljesedésével elvesztette családi szövetségét, az 1723: I., II., III. tc.-t idézve és magyarázva, az 1791: X. tc.-ben szentesítette, hogy „*Magyarország a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg (beleértve mindenféle kormányzskéiket) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró [...] törvényesen megkoronázott örökös királyától [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgandó és kormányozandó ország.*”⁷

Metternich, az újdonsült államkancellár 1809-ben, sajátos módon egy elszenvedett katasztrofális vereség után, a francia birodalom kvázi vazallusaként javaslatot tett Magyarország alkotmányos különállásának fölszámolására, akár fegyveres erővel, de Napóleon hozzájárulását nem kapta meg. I. Ferenc konzervatív abszolutizmusa epizódnak bizonyult. A magyar reformkorszak történetének mindnyájan jó ismerői vagyunk. E huszonöt év hordta ki a rendszerváltók egységét, az Ellenzéki Pártot, s a csillagok kedvező együttállása megnyitotta az utat a törvényes forradalom előtt. Végbement a polgári átalakulás, királyi szentesítéssel megszületett Magyarország polgári alkotmányának gerince.

A szöveget hátsógondolatok mellőzésével elemezve a *pragmatica sanctio*-ból XIX. századi szinten – de jure – más, mint perszonalunió nem vezethető le. Az 1848-as felelős kormány erőfeszítései arra irányultak, hogy az áprilisi törvények alapján, azok szükség szerinti kiegészítésével de facto is perszonalunió jöjjön létre a Magyar Királyság és az (1804-től létező) Osztrák Császárság között. A fő ellentét 1848-ban, de a korábbi évtizedekben sem a különben nem létező osztrák nemzet és a szuverenitását védő magyar állam között volt – ha az egységes piacban érdekelt nagypolgárság körében csírázott is valamilyen nagyosztrák gondolat. A dinasztia egy sajátos birodalmi elite tőmaszkodott, amelyről a méltatlanul elfelejtett Vay Dániel gróf találóan mondta (1847 végén, a felsőtáblán): látni, hogy „*a fél német, fél cseh, fél olasz, de igazán megnevezve hazátlan [azaz még csak nem is osztrák] birodalmi tanács mint ette föl egymás után a rábízott alkotmányokat.*”⁸

A szentesített törvény betűje szerint független és felelős Batthyány-kormány hatáskörének korlátozására – voltaképpen a birodalomba integrálására – a birodalmi fél hivatkozási alapja a *pragmatica sanctio* szövegének anakronisztikus, kiterjesztő értelmezése volt.⁹ A közjogi formulák persze annyit érnek, amennyi erő van mögöttük. Ismert, miként kényszerült a népképviselői országgyűlés a közvélemény támogatásával, sőt nyomására a

fegyveres alkotmányvédelemre. A küzdelmet Európa legnagyobb szárazföldi hadseregével rendelkező Oroszország beavatkozása megsemmisítő erővel eldöntötte, és Magyarországot kiszolgáltatatta a katonai igazgatás kényének. Az oktrojált (birodalmi) alkotmány rövid közjátéka után az önkényuralom hosszú évei következtek. A hatalom a „jogeljátszás” elméletére igen, az aktualizált *pragmatica sanctio*-ra ekkor nem hivatkozott.

Alkotmányos kísérlet 1860/61-ben

A Birodalom 1859-ben a szárd-francia-osztrák háborúban vereséget szenvedett, és ez új helyzetet teremtett. A közvélemény a kezdeményezést az emigrációtól várta. A minimális program az 1848-as törvények helyreállítása, Kossuth és hívei viszont nem hittek abban, hogy Ferenc József és a birodalmi vezető körök hajlandók lennének ezt belső ellenállás vagy külső kényszer nélkül elfogadni. A Kossuth-emigráció elvi programja Magyarország teljes függetlenségének kivívása és polgári demokratikus újjászervezése volt (bár ez a hazai nyilvánosság számára nem vált teljesen világossá). Az emigráció kormányának szerepét betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság magáévá tette Kossuth 1851-iki kútahtyai alkotmánytervét, amely a kor szintjén a nemzeti kisebbségek ügyére előremutató megoldást tartalmazott.

Ferenc József konzervatív magyar arisztokraták munkálatai alapján 1860. október 20-án, a *pragmatica sanctio*-ra is hivatkozva, de teljhatalmának erejével népeinek „Császári Diplomát” ajándékozott, kijelentvén, hogy „*az állami hatalomeszközöknek az európai szárazföld minden országában helyt foglaló összpontosítása folytán a legmagasb államfeladatok összefoglalt kezelése birodalmunkban, és ennek biztonsága s egyes alkotórészeinek jóléte céljából, elutasíthatatlan szükséggé fejlődött [...]*”¹⁰ A megígért magyar országgyűlés hatásköre lényegében nem terjedt volna túl a tartományi autonómián, a tényleges államügyek intézése az uralkodó és a birodalmi tanács kezében maradt. A feudalizmus kori főkormányshékeket viszont az Októberi Diploma visszaállította.

Az Októberi Diplomát a közvélemény óriási többsége fölháborodva visszautasította. Így tett a nagy erkölcsi tőkével és fölényes közjogi tudással rendelkező Deák Ferenc is, aki a Monarchia fönmaradását szükségesnek tartotta, de szóbeli megnyilatkozásaiban – cikket ritkán írt – kiállt a Batthyány-kormány politikája mellett, amely a magyar hadügymisztériummal, a magyar irányítás alá rendelt hadsereggel, az önálló külpolitika első lépéseivel kísérletet tett arra, hogy az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság kapcsolatát a tiszta perszónálunióra korlátozza. A villafrancai fegyverszünet és a zürichi béke átmenetileg az emigrációt is elbizonytalanította, de 1860/61 fordulóján még Deák is úgy látta, hogy talán van esély úgy tárgyalni, hogy a birodalmi keret megtartásával Magyarország alkotmányos különállása sértetlenül helyreálljon.

Ferenc József 1861. április 2-ra összehívta az országgyűlést, az 1848: IV. tc.-t figyelmen kívül hagyva nem Pestre, hanem Budára. Elvárta az Októberi Diplomához, valamint a birodalmi centralizációt erősítő Februári Pátenshez igazodó törvénykezést és koronázást. A kötélhúzás után végül Pesten tanácskozó országgyűlés csonka volt, mert Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és Fiume nem kapott meghívást. (Fiumében a magyarbarát tüntetések miatt ostromállapotot hirdettek.) Viszont amint az országgyűlést naplózó kiadvány bevezetőjében megállapítja: „[A nemzet] *nem vette számba, hogy az új oklevél [az Októberi Diploma] nem keletkezett törvényesen összegyűlt országgyűlésen, hogy ellenkezik alaptörvényeinkkel [...] elfoglalva a kijelölt tért, egyelőre kinyilatkoztatta, hogy szigorúan ragaszkodva az 1848-ik évi szentesített törvényekhez, a majdan szabályszerűleg összegyűlendő országgyűlésen törvényesen fogja a magyar birodalom alkotmányos állását a*

*fejedelemmel történt egyezkedés útján visszaállítani.*¹¹ A választást az 1848: V. tc. szerint bonyolították le, miután a korábban Ferenc József bizalmát élvező Szcitovszky János hercegprímás által elnökölt esztergomi értekezlet is így foglalt állást,

Az emigráció programjának foglalatát Teleki László grófnak abonyi választói előtt 1861. március 26-án elmondott beszéde tartalmazta – bár személyes kapcsolata kétes helyzete miatt az emigrációval megszakadt. Teleki viszontagságos úton, nem éppen szabad akaratából került haza. Magánügyben a szászországi Drezdába utazott, ahol letartóztatták, és Ferdinand Beust, szász miniszterelnök – nemzetközi fölháborodást kiváltva – kiadta Ausztriának. Magyar konzervatívok tanácsára Telekit Ferenc József színpadias körülmények között szabadon bocsátotta, de elvárta, hogy a politikától távol tartsa magát. Az országgyűlés felsőtáblájára viszont Teleki László meghívólevelet kapott, és úgy vélte, hogy kötelezettsége alól felmentették.

Telekit 1848-ban is Abony képviselőjévé választották. 13 év telt el az óta a gyönyörű nap óta – szólt választóihoz –, hogy utoljára találkozott abonyi honfitársaival. Akkor valósággá vált a nemzeti függetlenség, a jogegyenlőség, a nemzeti egybeolvadás. S mi következett a véres harcok, a dicsőség napjai után? „[...] *A legvérengzőbb absolutismus, ostromállapot, hadbíróságok, ismeretlen törvények, erőszakos germanisatio, szintoly terhes, mint méltánytalan adók* [...]” Legyünk bizalommal, mert egy Diploma helyreállítja a jogrendet? „*Még akkor is, ha ez így volna, lehetne-e feledni, ami 48 óta történt, feledni, kiket dicsőítünk és gyászolunk, vértanúinkat, feledni annyi ontott vért, s azt az irtóztató elnyomást annyi év alatt?*” Mi az az irány, amelyet követnünk kell? – kérdezte. Semmi áron nem alkudni! A 48-as törvényekből semmit sem engedni! Nem baj, ha az országgyűlést eredmény nélkül szétkergetik, csak jogfeladás ne történjék. „*Tovább megyek, nem elég a 48-i állapot [...] mind alkotmányos, mind jogegyenlőségi tekintetben fejleszteni kell. Nekünk több garantiára van szükségünk, mint mennyit 48-i állapotban találunk.*”¹² Az országgyűlés megnyitását követően az abonyi programhoz csatlakozó képviselők frakcióját *Határozati Pártnak* nevezték, mert azt a – többségi – álláspontot képviselték, hogy törvényesen megkoronázott király hiányában az országgyűlésen majdan megszavazott dokumentumnak nincs címzettje, azt határozat formájában kell a világ tudomására hozni.

Az országgyűlésnek Teleki mellett másik meghatározó személyisége a passzivitásból kilépett Deák Ferenc volt. Ferenc József formailag az ő közjogi értelmezése szerint sem törvényes magyar király, mert V. Ferdinánd 1848. december 2-án az osztrák császári címről mondott le, a magyar királyi trónról nem, Magyarország pedig nem része az Osztrák Császárságnak. „*De miután az [a lemondás] csakugyan tettleg és változhatatlanul megtörtént*” – fejtette ki Deák az általa készíttetett első felirati javaslatban – haszontalan meddő vitatkozásba bocsátkozni, célszerűbb a jogi formahiányt pótolni. Magyarországhoz intézett okiratot szükséges igényelni mind V. Ferdinándtól, mind Ferenc Károlytól, mely szerint a koronáról, illetve az örökösödés jogáról már 1848-ban lemondtak.¹³ Ez jellemzi Deákot, az 1861-es év politikusát, akit megkeményített az uralkodó merevsége és a Februári Pátens: semmit sem engedni 1848-ból, de úgy, hogy a kapcsolat, a tárgyalás fonala ne szakadjon meg. A javaslat alapos történeti és közjogi tudással fölépített, kikezdhetlen dokumentum. Az abszolutizmust elítélő mondatok élessége nem is mindig különbözik az abonyi beszéd hangvételeitől. A *pragmatica sanctio* — így Deák — Ferenc József hivatkozásával homlokegyenest ellentétesen a tiszta perszonaluniót rögzíti. A javaslatot azonban felirat formájában kell az uralkodóhoz eljuttatni. Ezért nevezték Deák követőit *Felirati Pártnak*. Deák mögött álltak többek között az egykori centralisták és jobb híján csatlakoztak a 47-es konzervatívok.

A tárgyalások folyamatát meg nem szakítandó, felirati javaslatában Deák nem vitatta, hogy bizonyos új jogalkotások a kiegyenlítés érdekében lehetségesek. Ezt a szövegrészt – melyet érdemes szó szerint idézni – Svédország és Norvégia jól működő perszónaluniójának példája vezeti be. *„Midőn mi Magyarország alkotmányos önállását, függetlenségét a hatalom szava ellen védjük [...] nem kívánunk ellenségesen föllépni az örökös tartományok népei ellen. Nem akarjuk mi a birodalom főnnállását veszélyeztetni, készek vagyunk azt [...] mit önállásunk s alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk [...] a méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni, hogy azon súlyos terhek alatt, miket az eddig főnnállott absolut rendszer fonák eljárása összehalmozott [a Birodalom államadósságát] az ő jólétük s azzal együtt a miénk is össze ne roskadjon...”*¹⁴ Érdekeinket azonban, fejtette ki Deák, csak mint független szabad ország akarjuk egyeztetni független szabad országokkal. A 48-as jogrend helyreállításának meg kell előznie minden egyéb új törvényalkotást, s nem megfordítva, kiegyenlítést a hatalom támasztotta előfeltételek alapján. Az üzenet az osztrák-német polgárságnak szólt, amely az Októberi Diplomát kedvezően fogadta. A javaslat megismerését követően alapszöveggként a többségben lévő határozati pártiak is elfogadták azzal a főntartással, hogy változtatásokat kezdeményeznek (például a külügyi önrendelkezést illetően), formailag pedig határozatként hozzák nyilvánosságra.

Deák felirati javaslata a képviselőház május 8-i ülésének napirendjén szerepelt. Teleki a vitára radikális módosításokkal készült. Soha el nem mondott beszédének félbehagyott kéziratából fogalmat alkothatunk, mit kívánt a feliratba iktatni. A hadsereggel rendelkezés jogát Teleki László az uralkodó kezéből az országgyűlés hatáskörébe utalta volna. Önálló magyar külpolitikát kívánt, s nem mellékesen a nyelvi-nemzeti kisebbségek számára a „jogkiosztásban” a lehető legbőkezűbb megoldás mellett tett hitet. A politikai szándék egyértelmű: nyitva hagyni a teljes függetlenség útját, vállalva akár a fegyveres küzdelmet és/vagy várakozni, míg az Osztrák Császárság új háborúba keveredik.

Az országgyűlési vita megnyitásának előestéjén unokaöccse, Tisza Kálmán, akit más fiatal politikusokkal Teleki László emelt pártja élére, négy órát töltött a család Szervita téri palotájában. A Határozati Párt vezetői körében már ismert volt Kossuth tájékoztatója, amelyben becsületesen megírta, hogy a közeljövőben nem várható újabb olasz-osztrák háború. Kossuth kivárást javasolt, s mint korábban is, óvatosságra intett a kívülről kezdeményezett kalandor vállalkozásokkal szemben. Tisza Kálmán a hosszú beszélgetésben vélhetően mindent elkövetett, hogy Telekit lebeszélje a másnapi föllépésről, és érzékeltette, hogy közvetlen hívei nem követik az országgyűlés föloszlatásával számoló és a fegyveres készüléket is vállaló politikában. A roncsolt idegzetű, légüres térbe került politikus május 7-éről 8-ára virradó éjszaka szíven lőtte magát. A magyar függetlenség mártírjainak tragikus serege újabb áldozattal gyarapodott.

Teleki halála általános megrendülést váltott ki, sokan könnyeztek. A felirati javaslat előterjesztését a gyász okán május 13-ra halasztották. A május 16-án megkezdett vitában a Határozati Párt álláspontját a Teleki László helyére lépő Tisza Kálmán adta elő. Az alapkérdésben, az 1848-as törvények helyreállításában, mint előfeltételben az egyetértés általános volt, hasonlóan a perszónalunió értelmét és értelmezését illetően is, árnyalati különbségekkel. Az abszolutizmus bűneit a határozatiak sorából sokan és ritka szenvedélyességgel sorolták. Tisza Kálmán, aki ugyan ekkor már erősen eltávolodott egykori patrónusa, Teleki László nézeteitől és az emigráció programjától, arról beszélt, hogy Ferenc József 1849. március 4-én maga tépte szét a kétoldalú szerződést, a *pragmatica sanctio*-t és fegyverrel igyekezett az országot meghódítani. *„Ennek folytán [...] április 14-én a nemzet is megsemmisíté a kétoldalú szerződésnek őt kötelező részét. A fegyver hatalmának kellett döntenie, s mert a harc kockája idegen hatalom beavatkozása folytán az osztrák fegyverek*

részére dőlt el, következett a 11 év kormányzat, nem a kötések, törvények, hanem egyedül a hódító jog fegyveres erő alapján.”¹⁵ Keményebben fogalmazott Révész Imre debreceni református lelkész, aki a *pragmatica sanctio* megnevezést is hiába kereste az 1848 előtti törvényhozásban, idézte viszont a II. Lipót által szentesített 1790/91: X. tc.-t. A *pragmatica sanctio* nem fölbonthatatlan alapszerződés, hanem az 1723: I., II., III. tc., amely módosítható és magyarázható, amint az meg is történt 1790/91-ben és 1848-ban. Ferenc Józsefhez „*sem mint koronás királyhoz, sem mint törvényes trónörökshöz föl nem írhatunk: nem írhatunk hozzá másként, mint meghódítottak a meghódítóhoz, mint subjugáltak a subjugálóhoz*”.¹⁶ Mandátumáról utóbb le is mondott. Az 1849-es hang, már csak a legalitás fenntartása érdekében is, taktikai megfontolásból, kevésszer és burkolt formában szólalt meg.

A képviselőházban a határozati pártiak alkották a többséget, és – figyelemreméltó módon – őket támogatta csaknem valamennyi nemzetiségi képviselő. A június 5-i név szerinti szavazáson, sokak megrökönyödésére, mások fölháborodására mégis a felirat győzött, 3 szavazattal. (14-en nem szavaztak.) Néhány képviselő Tisza Kálmán környezetéből ugyanis különböző fondorlatokkal önszavazást szervezett. Ez volt a kiegyezési törvényhez vezető úton az első alkalom, hogy színpalak mögötti egyezkedéssel a kisebbség akarata érvényesült. A határozatiak egy része ellentámadásba ment át. Sikerült a megszólítást a császár és király címek mellőzésével (Bónis Sámuel kezdeményezésére) „*Főlséges Úr*”-ra változtatni.¹⁷ Várady Gábor javaslatára pedig a trónváltás tényéről, mert arról törvényesnek nem tekinthető forrásból szereztek a képviselők tudomást, a felirat nem nyilatkozott. „*A feliratot, mely a királyi jogokat sértve, nem Magyarország örökös királyához intéztetett*”¹⁸ Ferenc József visszautasította. Ezt követően az országgyűlési többség Deák helyreállított szövegét terjesztette föl. Kossuth a visszalépést a felirat korábbi megszavazásánál súlyosabb hibának minősítette. Az emigrációt és a függetlenség hazai híveit ugyanakkor súlyosan érintette Cavour miniszterelnöknek, az olasz–magyar együttműködés elkötelezett hívének váratlan halála (június 6-án).

Ferenc József az országgyűléshez intézett július 21-én kelt leiratban az Októberi Diplomában foglaltakat változtatás nélkül fönntartotta, a felirati javaslat pontjaira provokatív válaszokat adott. A leirat az 1723: II. tc.-t például úgy idézi, mint amely a „*birodalom*” feloszthatatlanságát és szétválhatatlanságát mondta ki. „*Magyarországunk a külföld irányában soha külön képviselve nem volt, s jelenleg is [...] az ausztriai birodalom neve alatt foglaltatik*” – hangoztatta az uralkodó. Fenyegetésként hatott „*a magyar korona alá tartozó népségek*” érdeksérelmeinek fölemlítése,¹⁹ de hogy a nemzetiségi kérdés megoldásra vár, az a képviselők előtt is nyilvánvaló volt – a Kossuth-emigrációról nem is beszélve.

Mint említettük, a nemzetiségi képviselők a Határozati Pártot támogatták. Véleményük szerint Deáknak jórészt feudalizmus kori törvényekre hivatkozó felirati javaslata csak felszínesen érinti a nemzetiségek ügyét. Popovics Zsigmond, a butyini kerület (Arad megye) román nemzetiségű küldötte a vitában kijelentette: „*A közjogi kérdésen kívül én nem ismerek nagyobb fontosságú tárgyat, mint a nemzetiségi kérdést. E kérdésnek szerencsés vagy szerencsétlen megoldásától feltételezzük hazánk alkotmányos függetlenségének, valamint a közszabadságnak most és jövőendő megállapítása.*” Kérte, hogy a feliratba kerüljön be a Ház asztalára letett módosítványa: „*Törvény által kimondatni akarjuk, hogy e hazában valamint kiváltságos osztály, úgy kiváltságos nemzet ne legyen, legyen mindenik egyenlő, hogy egyenlően szerethesse a hazát mindenik [...] megadni kívánunk a teljes jogegyenlőségnek alapján mindent, mi a közös haza integritásával nem ellenkezik.*”²⁰ A javaslat, mivel az ország integritásának alapján állt, több vegyértékkel rendelkezett.

Eötvös József a kérdés horderejét elismerve, nemzetiségi törvénytervezetet előkészítő bizottság kiküldését javasolta. A 27 tagú bizottságban, melyet az országgyűlés Eötvös

javaslata szerint meg is választott, az országgyűlésben változatlanul többségben lévő határozatiak kisebbségbe kerültek. Tagok voltak viszont a felirati párt olyan meghatározó személyiségei, mint Eötvös József, Andrassy Gyula, Bartal György. Tag lett a határozati párti Podmaniczky Frigyes, aki naplójában maga beszéli el, hogy a nagy visszatetszést kiváltó önleszavazás az ő ötlete volt.²¹ A munkálatban tehát – nem először – a kisebbség véleménye vált meghatározóvá.

Az Eötvös József által, Deák Ferenc és Andrassy Gyula egyetértésével készített tervezet bevezető nyilatkozatában szerepel először az a tétel, mely a nemzetiségi kongresszusok által követelt territoriális autonómiákkal szemben leszögezi, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik.” Eötvös az egyéni jogok teljességének kimondásában nem tagadta meg liberalizmusát. „[...] Az országban lakó minden népek [...] nemzetiségi igényeiket [...] az egyéni és egyesülési szabadság alapján minden [...] megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”²²

Az Eötvös vezette bizottság törvénytervezetéhez Popovics Zsigmond és Vlád Alajos (nagyzerlenci kerület, Krassó megye) képviselők különvéleményt csatoltak, mely az országgyűlési nyomtatványok között kiadásra került. A különvélemény szerint az országban lakó különböző nyelvű népek: románok, szlávok (a szlovák népvét még nem használják), németek, szerbek, oroszok (ruszinok) a magyarral egyenrangú nemzetek, és együtt alkotják Magyarország politikai nemzetét. A törvényhatóságok nyelve, megyei szintig a többségi nyelv, de az államnyelv a magyar. E nemzeteket teljes kulturális önrendelkezés illeti meg. Bár Kossuth kytahiai alkotmánytervét itthon kevesen és töredékesen ismerték, Popovics és Vlád nemzetiségi képviselők javaslata, mely az ország területi egységét nem érintette, a – lényegesen kidolgozottabb – kytahiai alkotmánytervvel összeegyeztethető volt.

Kossuth első változatban 1851-ben készített alkotmánytervének alapelve: az önkormányzat valamennyi szintjén érvényesített népfelség. Az egyéni szabadságjogok szavatolása ezzel nem azonos. Az államnyelv a magyar, a községekben, városokban, megyékben és székekben (gondolva például a szászokra) viszont a többségi nyelv legyen a hivatalos – ez egybecseng Popovicsék javaslatával. Kossuth figyelmét nem kerüli el az adott törvényhatóság területén élő többi kisebbség sem. Az alulról szerveződő és az államtól független protestáns egyházak képezik a mintát. „[...] Az egy vagy más nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik előmozdítása végett társaságba állanak, községenként képviselő útján kerületi egyletet képezendnek, s a kerületeket egy köz Nemzeti Egyletbe összeforrasztandák – adnak maguknak oly szerkezetet, amint nekik tetszik. Választanak [országos] nemzeti főnököt [...] társas önkormányzati szabadságban gondoskodnak mindazon erkölcsi s társas érdek előmozdításáról, miknek összességét „nemzetiségnek” nevezzük.”²³ Horvát–Szlavon–Dalmát országok belső kormányzatukban teljes függetlenséget élvezzenek, de ha úgy döntenének, Magyarországtól el is válhatnak, egy feltétellel: az osztrák házból maguknak uralkodót ne válasszanak.

A július 21-i császári-királyi leiratot megismervén, az 1848-as törvények helyreállításának sokak által táplált reménye szertefoszlott – vagy a messzi jövőbe távozott. Az augusztus 8-án a képviselők elé terjesztett terjedelmes válaszfelirat, amelyet ismét Deák fogalmazott, határozottabbá vált. Az előterjesztő megszabadult a szakítás felelősségétől, számolt az országgyűlés rövid úton történő fölloszlatásával. „Midőn az abszolút rendszernek tizenkét éven át reánk nehezedett uralma megszakadt, hittük, hogy véget émekek szenvedéseink [...] reménylettük, hogy ha majd az országgyűlés összehívatik, s kifejti az ország jogos kívánatait, Felséged az alkotmányosság ösvényén tovább haladva, méltánylani fogja, mit a nemzet igazság és törvény alapján kér”²⁴ – adott hangot a képviselők

csalódottságának Deák. A leirat arról tanúskodik, hogy az uralkodó Magyarország alaptörvényeit „önhatalmával eltörli, és azok helyébe császári diplomát és pátenst állít”.²⁵ Az országgyűlés nem engedményekért folyamodik. A *pragmatica sanctio* elfogadásának egyik alapfeltétele volt, hogy az ország saját törvényei szerint kormányoztassék. E régi törvényeket hosszan elemzi, és cáfolja Ferenc József hivatkozásait. „[...] *Ha az 1847/48-iki törvények újat teremtettek volna is, ha nemcsak alakjában, hanem lényegében is újraalkották volna Magyarország közjogát: joggal követelhetnők, amint követeljük is mindazt, ami azokban követeltetik.*”²⁶ Nem igaz, hogy a királyi leiratban említett „rázkódtatásokat” a 48-as törvények okozták, hanem az, hogy ezeket a törvényeket nem tartották be.

Deák arra törekedett, hogy a válaszfelirat elfogadása lehetőleg egységes legyen. Az államadósság méltányosságból történő megosztását például – mely az első feliratban szerepelt – most kétségessé teszi. Az adósságot a Birodalom az ország tudta és beleegyezése nélkül halmozta föl, abból az ország ügyeire mit sem fordított. Nem akarja a méltányos ajánlatot visszavonni, „*de ha a mi politikai jogaink tekintetbe nem vétetnek [...], ha az alapszerződések által biztosított ősi alkotmányunk helyett más, valamely octroyozott alkotmányt akarnak ránk kényszeríteni: akkor Isten és a világ előtt igazolva leszünk, ha semmi oly terhek és kötelezettségek elvállalásába szabad akarattal bele nem egyezünk, mikben részt venni törvény és igazság szerint nem tartoznánk.*”²⁷

A hatalmas védirat és közjogi tanulmány terjedelméhez képest csak néhány sorban ugyan, de a 48-as törvények valamelyes módosítását sem zárja ki. Ezek között „*vannak egyes pontok, miket a nép jogainak sértetlen fenntartása mellett mi magunk is ohajtunk célszerűbben átalakítani,*”²⁸ de ezeket csak akkor fogadhatja el és terjesztheti föl az országgyűlés, ha törvény szerint kiegészül. A király által kívánt változtatásokat a (helyreállított) felelős minisztérium által adja elő, és a király, valamint az országgyűlés kölcsönös egyetértése esetén lesznek szentesítve. De a korábban szentesített törvények, melyek megváltoztatását egyik fél sem kívánta, vagy a változtatást a két fél közös megegyezéssel el nem fogadta, „*minden újabb megerősítés nélkül is jogilag teljes értékűnek tekintendők.*”²⁹ E sorok érdekessé a kiegyezési tárgyalások fonalának fölvetelével váltak.

A végkövetkezés a fontos: A királyi leirat minden eszmecserét lehetetlenné tett – zárta le mondandóját Deák. „*Kénytelen vagyunk [...] az országgyűlési értekezletek fonalát megszakasztottnak tekinteni [...]. Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári köteletség árán azokat megváltanunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetünk [...]. Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utóknak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseinktől öröklött. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait, mert mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges.*”³⁰ A képviselőház fölállva éljenzett és tapsolt. Egy kis csoportnak (Böszörményi László, Szilágyi Virgil) sikerült az emigrációval megszakadt kapcsolatot fölvenni, ők tartózkodtak.

A feliratról Kossuth is elismerően nyilatkozott Jósika Miklósnak Brüsszelbe küldött levelében: „*Deák, mint a törvényesség embere, a nemzet jogait törvényesen megvédette. Akárhova fordul a kocka, e második felírás után senki sem fogja mondhatni Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kísérletét ki nem merítette [...]. Ha e felírás után törésre kerül a dolog, – Isten, világ s a történelem előtt csakis az osztrák házra háruland a felelősség.*”³¹ Ferenc József az országgyűlést, katonai erőt kilátásba helyezve, 1861. augusztus 22-én föloszlatta.

Konzervatív javaslat dualista államra – emigrációs terv dunai szövetségre

A konzervatív tanácsadók kudarca megerősítette a Februári Pátens ihletőjét, Anton von Schmerling államminisztert és az általa képviselt centralizációs törekvéseket. Az országot ismét parancsuralomnak vetették alá. Katonai erőt a törvénytelen adó erőszakos behajtására az országgyűlés tartama alatt is alkalmaztak, most széles hatáskörrel fölruházott haditörvényszékeket állítottak föl, katonai bíraskodást vezettek be. A törvényhatóságokat „ellenszegülésükre” hivatkozva föllozlatták. Magyar kancellár a „muszkavezető” – azaz a cári seregek mellett egykor császári biztos – Forgách Antal gróf lett.

A Schmerling-provizórium keserves négy éve idején az elszántság az 1848-as törvények megtartására nem csökkent, és a teljes függetlenség kivására szőtt '49-es tervek is, itthon és külföldön egyaránt föllelhetők. Politikai és közigazgatási gyakorlattal az a közép- és kisbirtokos nemesség, valamint nemesi értelmiség rendelkezett, amely a reformkorszakban vezető szerepet játszott, és a szabadságharcból is kivette a részét. A passzív ellenállás folytatódott, de közülük sokakat elszegényedés, közhivatali állás elvesztése fenyegetett. A kezdeményezés a patthelyzet valamiféle föloldására mégsem innen, hanem az udvarral jó kapcsolatokat ápoló konzervatív arisztokrácia köréből indult el. 1862 végén Forgáchnak sikerült meggyőznie Ferenc Józsefet, hogy Apponyi György országbíró – aki 1848 márciusában együtt bukott Metternich-hel – kibontakozási tervet elkészítésével bízta meg.

A tizenvalahány nemzettel és nemzetiséggel nyilvánvalóan megvalósíthatatlan centralizált birodalommal szemben az „*olyan egyenjogú [osztrák–magyar] dualizmus*” – érvelt Apponyi – „*amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvja, nemcsak a pragmatica sanctio sarkalatos határozmányainak felelne meg, hanem megtörné azon passzív ellenállást, amelyet Magyarország öfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára eddig kifejtett*”.³² A külügyek irányítása vitathatatlan *felsőjog* maradna, csakúgy, mint a hadsereg egységének, szervezetének meghatározása és közvetlen parancsnoklása. Aligha elkerülhető el viszont, hogy a hadkiegészítés megszavazása a magyar országgyűlés hatáskörébe kerüljön. Szerepel a quota fogalma, ami azt jelenti, hogy a magyar korona országai arányosan hozzájárulnak a birodalom kiadásaihoz és az államadósság fizetéséhez. A közös ügyeket közös, „birodalmi” miniszterek intézik, a törvényhozás, ellenőrzés szerepe pedig az országgyűlések által választott egyenrangú delegációké, a közös miniszterek a delegációknak felelősek. Elkerülhetetlen – ismerte el –, hogy a magyar korona országainak egységét helyreállítsák (természetesen Erdéllyel), és kerüljön sor magyar minisztérium kinevezésére. Az uralkodó joga marad az országgyűlés föllozlatása. Ha a fönti részletek iskolai tanulmányainkból ismertek a kiegyezés által létrehozott struktúra kapcsán, az korántsem véletlen. A konzervatívok emlékiratát azonban 1863-ban Bécsben elutasították. Schmerling helyzete még szilárd volt, és a bécsi udvart befolyásolta a lengyel januári felkelés is.

Amíg Velence osztrák kézen volt, a háború esélye ott volt a látóhatáron. Az olasz diplomácia egyik célpontja – félhivatalosan – a formálisan török szuverenitás alá tartozó Szerbia és a dunai fejedelemségek voltak, s közben változatlanul kapcsolatot tartott a magyar emigrációval. Az olasz kormány háborús terveit befolyásolta, hogy számíthat-e a magyar felkelésre. 1862. május 18-án, rossz időpontban, egy jó szándékú, de nem a nyilvánosságnak szánt és kidolgozatlan szöveg jelent meg a milánói L'Alleanza című lapban: a Dunai Szövetség tervezete. A tervezetet Klapka korábbi fogalmazványa, valamint Kossuthal folytatott megbeszélése alapján Antonio Canini olasz újságíró, kormány megbízott készítette francia nyelven. Kossuth végül aláírásával hitelesítette, és tájékoztatásul a

L'Alleanzának elküldte. A lapot Helfy Ignác, Kossuth odaadó híve szerkesztette. A munkaanyagként kapott tervezetet olaszra fordította, és szerepét félreértve, leközzölte.

A magyar politikusok, különösen az európai viszonyokban tájékozott emigránsok, tisztában voltak Magyarország geopolitikai helyzetével. Szerb és román politikusok is osztották Kossuth véleményét: az oszmán hatalom alól felszabaduló kis országoknak Magyarországgal kell szövetkezni, hogy ne kebelezzék be őket a terjeszkedő Oroszország. A szövetkezés előnyös, mert egy magyar középhatalom gyöngye ahhoz, hogy önállóságukat fenyegetse, együtt viszont elég erősek, hogy megvédjék magukat. A sikeres együttműködésnek természetes feltétele a magyarországi nyelvi-nemzeti kisebbségek helyzetének kielégítő rendezése. Az államok közötti szövetségnél szorosabb dunai konföderációt főként Teleki, majd Klapka szorgalmazta. Kossuth csak vonakodva fogadta el, hogy Erdély önállóságának lehetősége – népszavazást követően – szerepeljen az elképzelések között, valamint azt, hogy a közös intézmények székhelye váltakozzék (s ne állandóan Pesten legyen). Horvátország akár teljes önállóságának elismerése nem volt új elem. Fiume és a Muraköz hovatartozásáról szintén népszavazás döntött volna.

A Dunai Szövetség tervezetének visszhangja viharos, utóélete hosszú volt.³³ Kossuth politikai ellenfelei a belemagyarításoktól, hamis interpretációtól sem tartózkodtak, és maximálisan fölhasználta a volt kormányzó hitelének rombolására. Jellemző, hogy amikor Jókai a Magyar Sajtó május 3-i számában „*biztos kútfőből*” a dunai szövetség eszméjét „*apokryph*”-nak jelentette ki, a császári rendőrség beidézte, és helyesbítésre kötelezte.³⁴ Deák hallgatást javasolt, a Határozati Párt június 1-én tartott értekezlete a tervezet ellen foglalt állást. Kossuth a közlést indiszkréciónak minősítette, és a L'Alleanza 1862. 16. számában, május 25-i keltezéssel részletes „*Fölvilágosítás*”-t tett közzé. A Dunai Konföderáció a „népi demokratikus” korszakban a KGST-re és a Varsói Szerződésre tekintettel kapott az indokoltnál nagyobb hangsúlyt.

A távolság a negyvennyolcasság hazai képviselői, valamint Kossuth hívei között a nyelvi-nemzeti kisebbségek jogainak megítélésében, valamint az átalakulás demokratikus programját illetően érzékelhetően nőtt. Schmerling mindent el is követett, hogy a nemzeti kisebbségek politikáját befolyása alá vonja, és e potenciális fenyegetéssel a magyar közvéleményt megossa. Jókai *Politikai nemzetiség* című írásában így karikírozta a Bécsből feltett álszent kérdéseket: „*Akarjátok-e a követelő nemzetiségek kívánatait teljesíteni?*” – *Ha azt mondjuk: igen, – bevádolnak bennünket a magyar nemzet előtt, hogy az ország felosztásába egyezünk. – Ha azt mondjuk "Magyarország épségét meg akarjuk őrizni", akkor azzal vádolnak bennünket, hogy uralkodni akarunk a nemzetiségek felett.*”³⁵ Növelte a csüggedők táborát, hogy 1863 tavaszán a hatalom fölszámolta Somogyi József egykori honvéd őrmagy vezette titkos szervezetet, 1864 márciusában pedig Nedeczky István honvéd százados, Almásy Pál, Beniczky Lajos honvéd ezredes fegyveres felkelést előkészítő csoportja lett besűgés áldozata.

Deák Ferenc a provizórium éveiben

A hazai ellenállás gyöngült, de Ferenc József türelme is fogyatkozott. Schmerling nem hozta, amit ígért. A Birodalmi Tanács kezdettől csonka volt, a magyarok, horvátok, olaszok nem küldtek képviselőket, utóbb a lengyelek és a csehek is távoztak. Külső fenyegetés is jelentkezett, a Schleswig-Holstein-i háború után tovább nőtt a feszültség Ausztria és Poroszország között. 1864. december végén Ferenc József nagybátyjának, Albrecht főhercegnek bizalmasa, Augusz Antal báró fölkereste Deák Ferencet Angol Királynő szállodai lakásában. Augusz a bárói címet császári biztosi érdemeiért kapta, de Deák még

1848 előttről ismerte, a negyvenes években Tolna megye alispánja volt, 1849 októberétől rövid ideig Somogy megye főispáni helytartója. Augusz a bizalmas beszélgetésről jegyzeteket készített, és – egyeztetés után – a feljegyzést elküldte Bécsbe. Ferenc József fölhatalmazta, hogy a megbeszéléseket folytassa. Az utolsó titkos megbeszélésen, 1865. április 7-én Deák átalakuló nézeteit írásban rögzítették.

A Budapesti Szemle 1865. 1. számában Deáknak terjedelmes tanulmánya jelent meg *Adalék a magyar közjoghoz* címmel.³⁶ A kéziratot nagyjából Augusz első látogatása idején zárta le, de a munkához már 1863-ban hozzáfogott. Ekkor jelent meg ugyanis Bécsben Wenzel Lustkandl Schmerling biztatására írt könyve, amelyben csaknem 500 oldalt szentelt annak bizonyítására, hogy Magyarország a történelem során az osztrák birodalom része lett, az 1848-as jogalkotás pedig eleve törvénytelen körülmények között született. Deák az államjog fölényes ismeretében bebizonyítja, hogy az 1848-as törvények hatályban vannak – hacsak a fegyveres erőszakot nem tekintjük jogforrásnak – a *pragmatica sanctio* pedig tiszta perszonáluniót hozott létre a Habsburg dinasztia országai és tartományai között. A *pragmatica sanctio*-t „nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját fejedelmével, a magyar királlyal.”³⁷ Nem zárja ki azonban – általánosságban –, hogy az alkotmányerejű törvények változhatnak. „[...] A kormányzat és közigazgatás formáit törvények határozták meg, de ezen törvények nem zárták ki a tökéletesítés lehetőségét [...]. Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejtett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a király jogokat illetőleg [...] változásokon ment keresztül.”[...]³⁸ „Nincs [...] alkotmányunkban kizárva azon lehetőség” – írja máshol – „hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa [...]”³⁹

Most már csak az volt hátra, hogy a háttér-megállapodást valamilyen formában a közvéleménnyel is megismertessék. Ezt Deák taktikusan Schmerling bécsi lapjában, a *Botschafterben* megjelent, a magyar „*elkülönzést*” bíráló cikkel vitatkozva tette meg. A „*Húsvéti cikk*” a Pesti Naplóban 1861. április 16-án, húsvétvasárnap, aláírás nélkül látott napvilágot.⁴⁰ A birodalom hatalmi helyzetét az 1861-es országgyűlés felirata sem kívánta veszélyeztetni – írja Deák. (Pontosabban Salamon Ferencnek tollba mondta.) Ezt azonban nem a törvények és ünnepélyes szerződések félrelökésével kell biztosítani. „[...] *Arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága [...] biztosíttassék. Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása [...], másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának*”, jogainak, törvényeinek betartása, „*melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása múlhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű.*”⁴¹ Deák sodródását az magyarázza, hogy – Kossuthtal ellentétben – ragaszkodott az Eötvössel kidolgozott egy magyar politikai nemzet tételhez, és nem támogatta a választójog kiterjesztését, ami egy új érdekegyesítésnek elengedhetetlen feltétele lett volna. Annak feltételezése, hogy Deák engedékenységében közrejátszott unokaöccse, Nedeczky István halálos ítélete, melyet a bizalmas tárgyalásokat követően enyhítettek börtönbüntetésre, nem Deákra, hanem a gátlástalan eszközöket alkalmazó hatalomra vet árnyékot.

A megegyezési szándék tételes kifejtése Apponyi lapjának, a bécsi *Debatte*-nek május 7–9. számában jelent meg.⁴² Deák fejtegetéseit a lap szerkesztője, Ludassy Mór összefoglalta, majd miután Deák átnézte, a szerző megnevezése nélkül közreadta. A „májusi levelek” dualista monarchiát javasolt, melynek uralkodója, mint legfelső hadúr a hadsereg főparancsnoka és a diplomácia, azaz a külügyek irányítója. Ezek közös ügyek. Gondoskodni kell továbbá az uralkodói háztartás és a közös ügyek költségeiről, és döntenie annak

megosztásáról (a kvótáról). A „*májusi levelek*” leszögezi, hogy „*a diplomatia mindenre kiható közösséget követel, ez viszont a haderőnél nem szükséges*”. Nemcsak a hadsereg kiegészítése tartoznék a magyar országgyűlés hatáskörébe, hanem szervezeti kérdések is, mint a szolgálati idő meghatározása, az újoncállítás módja, a hadsereg elszállásolása (feltételezhetően Magyarország területén). „*A legmegrögzöttebb burokratának sem jut eszébe azt állítani, hogy hadseregünk hírneve a centralisatio óta vette volna kezdetét*”. A vámterület és a kereskedelmi politika egységes. Deák kizárja a közös nagy parlamentet (amelyben a magyar képviselők fölolvadtának a többségben), a közös ügyeket teljes paritással, meghatalmazással bíró küldöttségek (delegációk) intéznék. A Pesti Napló május 23-án megírta, hogy a „*májusi levelek*” Deák Ferenc nézeteit tükrözik.

A Debatte-ben megjelent cikkek itthon meglepetést okoztak. (A harmadik rész hazai közlését a cenzúra nem engedélyezte.) A kiegyezést sürgetők nem találták elég következetesnek, mások, nem alap nélkül, Apponyi konzervatív nézeteit vélték viszontlátni. A határozati párti Ghyczy Kámán, az 1861-i országgyűlés elnöke Deákhoz írott levelében aggodalmának adott hangot: „*Te meredek lejtőn indultál meg [...] a határozó legfőbb körökben még nem fogsz tiszta, egyenes jóakarattal találkozni; de azt sem tudom, hogy hol fogsz, kezdetben kimondott utolsó szavad után is még folyvást engedményekre késztetve megállhatni.*”⁴³ Ghyczy arra is figyelmeztetett, hogy az ország közvéleményéről nehéz megbízható képet kapni, és a pesti politikai atmoszféra semmiképp sem tükrözi az ország egészét.

Időközben Schmerling kísérlete nyilvánvalóan kudarcot vallott. A félalkotmányos birodalmi tanácsban kétszer is leszavazták, mire benyújtotta lemondását. Július 27-én, a birodalmi tanács ülésének berekesztésével egyidejűleg Schmerlinget Ferenc József végleg fölmentette hivatalából, és miniszterelnökké a föderalista átalakulást szorgalmazó Richard Belcredi grófot, Csehország helytartóját nevezte ki. Belcredi kinevezése azt sejteti, hogy a császár még nem döntött a dualizmus mellett, és nem is törekedett gyors megoldásra. Konzervatív arisztokraták kerültek a magyar kancellária és a helytartótanács élére, valamint a birodalmi kormányba is, de Ferenc József nem hagyott kétséget a felől, hogy a döntéseket magának tartja fenn, és ha lesz valamilyen megegyezés, azt ő fogja megkötni a magyarokkal (és nem az „osztrák” politika). Az önkényuralom eszköztára, tartva az 1859/61-ben tapasztalt politikai hangulat föléledésétől, jórészt megmaradt. A császári zsandáralakulatokat nem vonták ki az országból. Az 1852-es sajtótörvény érvényben maradt, az egységes osztrák birodalmi kapcsolat elleni izgatást megtorolták. Az azonban „*mind inkább és mind fájdalmasabban kiderült [...], hogy a birodalom megosztására vonatkozó magyar feltételeket teljesíteni kell.*”⁴⁴

Kísérlet az 1848-as alap megőrzésére

1865. szeptember 17-én az uralkodó fölfüggesztette a Februári Pátenst, és rendelkezett a magyar országgyűlés (valamint a lajtántúli Landtagok) összehívásáról. A választásokat „*középponti választási választmányok*” bonyolították le, ezeket egy alkalomra életre hívott, de a politikai vitától eltiltott megyei bizottmányok és szabad királyi városi önkormányzatok állították föl. A kancellár (Majláth György) és a főispánok a „*mérsékelt*” Deák-párti jelöléseket támogatták. (Még Deák-párti jelöltek visszaléptetése is előfordult.) A maga módján persze Deák is politizált. A határozatiak balszárnyának fölvetésével szemben, mi szerint az 1861-es országgyűlés követeit kellene újraválasztani, a Pesti Napló 1865. október 19-i számában, nyílt levélben foglalt állást, mondván, hogy bár a képviselőket „*a nemzet bizalma választotta, fontosabb kérdéseknél is megtörténhetik, hogy a képviselők többségének véleménye*

lényegesen eltér a nemzet többségének véleményétől". S valóban, érzékelhető volt az engedmények árán is kiegyezést kívánók arányának növekedése a politizáló felső és középrétegekben. Végül az 1861-es képviselők alig felét választották újra. Az országgyűlésben a Deák-pártnak körülbelül 180, a volt Határozati Párt balközépnek nevezett utódjának 94, a konzervatívoknak („szélsőjobb”) 21, a „szélsőbalnak” 20 képviselője volt. A nemzetiségi képviselők az erdélyi képviselők beérkezése után is a teljes létszám alig 10%-át tették ki.⁴⁵ A országgyűlés december 14-i megnyitása törvényellenesen ismét Budán történt, ez ellen azonban most csupán Madarász József emelt szót.

A rövid trónbeszédben Ferenc József kijelentette, hogy szándéka a közjogi kérdések útjában álló akadályok elhárítása. *„Jogvesztés egyrészről, merev jogfolytonosság másrészről kiegyenlítésre nem vezethetének.”*⁴⁶ A *pragmatica sanctio*-ból következik az uralkodóház országainak és tartományainak elválaszthatatlansága – és kiterjesztőleg: azok összegének *nagyhatalmi állása*. A *pragmatica sanctio* szavatolja Magyarország területi egységét is, de az 1848-as törvényeket – bár alaki kifogás azokat nem érheti – az uralkodói jogok és kötelmek tekintetében előzetesen módosítani kell.

Az országgyűlés a válaszfölrirat elkészítésére 30 tagú bizottságot választott. A legtöbb szavazatot Deák kapta. A Deák-pártiak mellett helyet foglalt a bizottságban a határozati Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Bónis Sámuel, Ghyczy Kálmán, Várady Gábor.⁴⁷ Mielőtt a bizottság megkezdte volna munkáját, Deák a képviselőház mindkét nagy „párt” tekintélyes tagjai előtt kifejtette álláspontját. Andrassy azt kívánta, hogy a felirat tartalmazza a nagyhatalmi állás méltánylását is. Ghyczy, Tisza, Nyáry, kiki temperamentumának megfelelő stílusban ez ellen szólt. Deák most rájuk is támaszkodva hártotta el Andrassy javaslatát. A harmincas bizottság végül Deák tervezetét vitatta meg. A vita során Apponyi György más oldalról, a konzervatívok képviselőjében az 1848-as törvények előzetes módosítását szorgalmazta. Deák a jogfolytonosság elvének föladását tőle szokatlan eréllyel utasította vissza. Deák intranzigenciáját⁴⁸ tapasztalván – amely tovább növelte országos népszerűségét – mind Ferenc József, mind a kiegyezést mindenáron keresztülvinni szándékozók részéről fölmerült, nem kellene-e Deákot mellőzni a további tárgyalások folyamán. Gorove István naplója szerint a Bezerédj László lakásán február 12-én tartott szűk körű értekezleten különösen Andrassy, Eötvös és Lónyay voltak elégedetlenek Deák politikájával. A kérdés az volt, föllépjenek-e vele szemben a válaszfelirat vitájában.⁴⁹

Deák 1866. február 22-én tartott nagy beszédében kifejtette, hogy a magyar alkotmány szerint mind a király, mind az országgyűlés rendelkezik törvénymódosítási joggal. Az országgyűlés képviselői által, a király felelős minisztériuma által gyakorolja ezt a jogot. Magyarország közjogának alapelvei szerint törvényt alkotni csak a király és a nemzet egyetértésével lehet, a felségjogokat csak a koronázott magyar király gyakorolhatja, a király a koronázás előtt köteles hitlevelet kiadni, amelyben ünnepélyesen megígéri, hogy az ország jogait, szabadságát, törvényeit megtartja és másokkal is megtartatja. A beszéd kitér arra, hogy a folyamat bonyolult, de az országgyűlés kimondta, hogy nincs szándékában a birodalom biztonságának veszélyeztetése, és méltányolni fogja a társországok jogos igényeit. A kölcsönös bizalomnak tehát megvan az alapja. Szász Károly följegyzése szerint (Egy képviselő naplójegyzetei) *„Vannak az előbbi balközépen [...], kik a legnagyobb elragadtatással szólnak Deák Ferenc fölrirati javaslatáról (Nyáry), s vannak a legszorosabb Deák-pártban, kik csak belenyugodtak, s némi részben elég kelletlenül is, mert veszélyeztetve látják általa a mindenekfölött óhajtott kibékülést, csak Deák tekintélye, személyisége [...] tartóztatja vissza őket, hogy ellene szóljanak.”*⁵⁰

Az államjogi vitának tehát két lépcsőfoka volt. Először: kinevezi-e az uralkodó a jogfolytonosság elvi alapján a felelős kormányt az 1848-as törvények előzetes módosítása

nélkül. Másodsor: születik-e mindkét fél által elfogadható megoldás a közös ügyek (és az uralkodói felségjogok) tekintetében. Ferenc József a feliratot nem fogadta el, „a jogfolytonosságba nem egyezhet”. Az 1848-as törvények „világrendítő viszonyok nyomása alatt keletkező, a rögtönzés jellegét viselik magukon”.⁵¹ Kiemelte az 1848: II., III., IV. tc.-eket, melyek királyi jogokba ütköznek, és eltörlésre ítélte a nemzetőrségi törvényt (XXII. tc.). A második felirati javaslat (március 19.), melyet szintén Deák készített, kimondja, hogy „mi a legmagasabb királyi leirat azon részét illeti, mely a jogfolytonosság, a felelős minisztérium kinevezése és a törvényhatóságok alkotmányos visszaállítása iránti kérelmünket megtagadja: erre nézve kötelességünk [...] tartózkodás nélkül föltámi Felséged előtt nézeteinket és fájdalmas érzelmeinket.”⁵² Az álláspontok, úgy tűnt, megmerevedtek.

Deák nem engedte a folyamat befagyását. Javaslatára az országgyűlés 67 fővel közösügyi bizottságot küldött ki. A legtöbb szavazatot Deák Ferenc, a legkevesebbet Apponyi György gróf kapta.⁵³ A 67-es bizottság az érdemi munka elvégzésére 15 tagú albizottságot hozott létre (május 4-én). Mindkét bizottság elnökévé – Deák nyomatékos kérésére – Andrassy Gyulát választották. Tagja lett a bizottságnak a Deákkal elégedetlenkedők közül Lónyay, Eötvös, Gorove, valamint a „szélsőjobb” Apponyi. A bizottság lényegében a májusi levelek programját követte, a többségi véleményt Deák öntötte végső formába. Figyelmes olvasásra érdemes, ami a közös védelemről szerepel: „Ami a hadügyet illeti, elismerjük, hogy közösen intézendő mindaz, ami az egész hadseregnek, és így a magyar hadseregnek is egységes vezérletét, vezényletét és belsejének szervezését illeti.” Andrassy vetette föl (május 11-én), hogy a közös hadseregen kívül külön erőt szervezhessen az ország. A hadsereg kiegészítése, a katonák élelmezése, elhelyezése, a szolgálati idő hosszának meghatározása a magyar országgyűlés hatásköre lenne. Nem esik szó arról, hogy a hadsereg egységes szervezete mellett – ami technikai kérdés – mi lenne a Magyarországról kiállított katonaság vezényleti nyelve.⁵⁴ A közös védelem, mint közös ügy föntiek szerint a delegációkhoz tartoznék, ami bizonyos szintű alkotmányos kontrollt jelent. Magyarország mint a múltban, úgy a jövőben is kész mindazt teljesíteni, amit a közös biztonság védelme és fönntartása múlhatatlanul megkövetel, „másrésztől oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek, s annak elérésére nem okvetlenül szükségesek, magára nem vállalhat.”⁵⁵ Például, ha a jövőben bekövetkezett eseményekre gondolunk: ilyen a területgyarapítás vagy általában a támadó háború. A bizottság négy balközéphez tartozó tagjának (Nyáry, Ghyczy, Ivánka, Tisza) kisebbségi javaslata szerint az uralkodó a legfőbb hadparancsnokként bírt hatáskört a két fél „erre megbízott minisztereinek ellenjegyzése mellett” gyakorolhassa.

1866. április elején, amikor a feszültség Ausztria és Poroszország között tovább nőtt, Deák azt nyilatkozta, hogy háború esetén az országgyűlés szünetelteti tevékenységét. Június közepén, a háború küszöbén viszont úgy döntött, hogy fölgyorsítja a 67-es bizottság munkáját, és kész helyzetet teremtenek. Attól tartott, hogy ha a Birodalom megnyeri a háborút, a birodalmi körök és a császár álláspontja megkeményedik, míg vereség esetén a magyar balközép és társadalmi bázisa lép föl túlzó követelésekkel. Végül Ferenc József az országgyűlést, már a háború kitörése után június 24-i keltetéssel napolta el. A 15-ös albizottság ugyane napon elfogadta Deák tervezetét, a 67-es bizottság rábólintott, 25-én közzétették. Kossuth utóbb keserűen megjegyezte: az abszolutizmus rendőrsége, amely a Deák-párt ellenzékének beszédeit nem engedte kinyomtatni, e munkálat terjesztését hathatósan elősegítette.⁵⁶

Az országgyűlés a munkát június 26-án függesztette föl. Deák bejelentette, hogy az elnapolás jogszerű, és reményét fejezte ki, hogy Ferenc József szerencsésen befejezve a háborút, az országgyűlés folytathatja tanácskozásait. A törvényesség látszatának

abszurditását az országgyűlés valamennyi baloldali irányzatának egyetértésével Tisza Kálmán fogalmazta meg. A háborút egy abszolutisztikus eszközökkel irányított birodalom vívja, a magyar országgyűlés nem több tanácskozó testületnél. *„Jelen kormány az országgyűlés minden loyaltása és készsége dacára – mondta Tisza – elmulasztotta az alkotmány visszaállítását, úgy hogy ma is a nemzet befolyása nélkül rendelkeznek a nemzet vérével és pénzével.”*⁵⁷

A magyar emigrációt a háború előkészítésénél Bismarck is megtalálta. Kossuth erőfeszítéseket tett, hogy nemzetközi támogatást szerezzen, amennyiben a hadiesemények következtében Magyarországon ellenállás bontakoznék ki. Megfelelő biztosítékok mellett még Bismarckkal is kész volt együttműködni, de a „forradalmár” Kossuth helyett Bismarck Klapkával tárgyalt. A hadviselő Olaszországban, az emigráció belső bajai ellenére Kossuth személyének még mindig hitele és súlya volt. Remény volt a balkáni kapcsolatok erősítésére is. A több oldalról szorongatott Cuza fejedelem titkos ügynököknek úgy nyilatkozott, hogy kész a dunai konföderáció programját elfogadni, és Obrenovics Milán változatlanul pártolta a szövetséget egy független Magyarországgal. A hazai kapcsolatokat azonban állítólagos kiterjedt titkos szervezetre hivatkozva az országot ekkor elhagyó Komáromy György (1861-ben képviselő) és Csáky Tivadar gróf kisajátította. Komáromy az olasz kormánytól jelentős összeget kapott, melynek útja követhetetlen.⁵⁸

Az olasz kormánnyal ellentétben Bismarck a magyar kapcsolatot csak nyomásgyakorlásnak szánta. Csáky Tivadar és Klapka Kossuth feltételeinek mellőzésével kötött megállapodást Bismarckkal és szervezett magyar légiót, amellyel – egyébként már a porosz–osztrák fegyverszünet megkötése után – Klapka Trencsén megyénél átlépte a határt. A poroszoktól, akik a Habsburg Birodalom fennmaradásában voltak érdekeltek, nem kapott katonai támogatást, és csak szerencséjének köszönhetette, hogy a kalandot ép bőrrel megúszta. Az olaszok, bár Custozánál vereséget szenvedtek, III. Napóleon kezéből megkapták Velencét. Ezzel okafogyottá vált az olaszországi magyar légió létjogosultsága, és olasz részéről a magyar emigráció jelentősége megszűnt. *Súlyát veszítette az a program, mely az egy magyar politikai nemzet helyett a nemzetek Magyarországot tűzte ki célul.* Kossuth, Garibaldi és Türr neve országszerte népdalokban visszhangzott, de az országos politikáról a néptömegek mit sem tudtak.

Deák a königgrätzi csatát követően, de még a fegyverszünet előtt (július 19-én) a császári audiencián úgy nyilatkozott, hogy bármi legyen is a háború kimenetele, nem fognak a magyarok többet követelni, mint amennyit a 15-ös albizottság tervezete tartalmaz. Utóbb ezt a következőképpen indokolta pesti választói előtt: *„Volt a nemzetnek egész erélye mellett annyi tapintata, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem továbbá is csak azt követelte [...], mit akkor követelt volna, ha a birodalmat a szerencsétlenség nem éri.”*⁵⁹ A kicsikart engedmények, mondta máshol, magukban hordozták volna az újabb fölbomlás magvát. Sürgette viszont – az audiencián – a felelős kormány kinevezését. A miniszterelnökséget azonban kérdésre elhárította, e posztra Andrassy Gyulát javasolta.

A jogfolytonosságtól a jogfeladásig

A poroszokkal kötött prágai békét követően a megegyezés Ferenc Józsefnek megint nem volt sürgős. Még mindig nem emésztette meg a birodalom dualista átszervezésének gondolatát. Az események a Teleki Lászlót egykor kiszolgáltató szász államférfi, Beust külügyminiszteri kinevezésével vettek határozott irányt. Beust meggyőzte a császárt, hogy revánusra csak egy német–magyar vezetésű duális monarchia lehet képes. November 19-én megnyílhatott az országgyűlés új ülészaka. A királyi leirat viszont megismételte, hogy a

felelős kormány kinevezését az 1866. március 3-áról keltezett leiratban is kifejtett feltételek teljesítésétől, egyebek között az 1848-as törvények előzetes módosításától teszi függővé.

A képviselők a politikai palettán elfoglalt helyüktől függően csalódással, elkeseredéssel vagy fölháborodással fogadták a leiratot. Tisza Kálmán és táborá különösen azt nehezményezte, hogy a 15-ös bizottság által készített és számos ponton egyoldalú engedményeket tartalmazó javaslatot az uralkodói leirat „*kiindulásnak és végirányzatnak*”⁶⁰ minősítette, noha azt az országgyűlés, de a 67-es bizottság sem tárgyalta. A 67-es bizottság megalakulása és az ott folyó munkát az előzékenység és a bizalom jele volt, mondta Tisza, s nem azért történt, hogy miközben „*a jogfolytonosság elvét hangoztatjuk, tetteinkben hagyjuk magunkat beljebb és beljebb vezetetni*”, míg végül magunk mondunk le a jogfolytonosságról. Azzal, hogy a feliratba a (birodalmi) kormány beemelte az albizottsági munkát, „*a képviselőház jövődől vitatkozásainak részesévé tette a fejedelem sérthetetlen személyét*” – fogalmazott taktikusan a felirathoz kapcsolódó indítványának indoklásában. Tisza indítványa szerint „*feliratunkban kimondjuk, miszerint addig, míg alkotmányunk teljesen visszaállítva nem lesz, munkálkodásainkban [...] még bizottságok útján is tovább nem haladhatunk.*”⁶¹ Keglevich Béla gróf – nem egyedül – élesebb hangot ütött meg: „*Azt látjuk a múltból és a jelenből, hogy a fő akadály, a fő per, mely Magyarország és az osztrák kormány politikája közt létezett, semmi egyéb, mint az, hogy hazánktól úgy a vére, mint a pénze [...] elvonatik.*”⁶²

Deák a lényegét tekintve egyetértett, de az arany középutat járva az országgyűlési munka folytatását javasolta, amihez meg is kapta a többség támogatását. Ez újabb patthelyzetet eredményezett volna. A folyamatot azonban már nem Deák irányította. Rá a nélküle megkötött alkuk elfogadtatása várt. A politika közben kilépett a független sajtó híján meglehetősen elszigetelt országgyűlés falai közül. Gorove István írja naplójában, hogy „*mindenfelől jönnek a hírek, hogy az ország érzülete naponként forradalmibbá válik. Kecskeméten az olasz foglyokat ezrek fogadják roppant lelkesedéssel. Fejér megyében a nép kinyilatkoztatja, hogy készebb az erdőbe futni és magát eltorlaszolni, mint magát a mészárszékre vitetni [...] Pesten a külvárosok zúgnak; az ifjúság legnagyobb része veres tollat tűzött.*”⁶³ December 6-án nagy tömeg tüntetett a pesti utcán a kiegyezés ellen, Kossuthot éltetve.

Az emigrációban egyre magányosabb Kossuth álláspontja nem változott. Független Magyarországot hirdetett, szabad társadalommal. „*Nyelvviszonyaink*” nagy kötelességeket ruháznak a magyarokra – írta *Negyvenkilenc* című Olaszországból hazacsempészett lapjában, melyet Helfy Ignác segítségével szerkesztett. „*Beható figyelemmel szükség kísérni délkeleti szomszédainknál a haladási törekvések erős áramát [...]* A független Magyarország hivatása „*előlmenni azon munkában, melynek feladata a Duna mentében kifejteni s megszilárdítani a szabadságnak és a népek békés együttélésének alakzatát.*”⁶⁴ Az önkényuralmi sajtórendszabályok érvényben voltak, nyilvánosságot csupán a kiegyezést kevesebb vagy több engedmény árán elfogadók véleménye kaphatott. Kossuth szerény orgánumban pontról pontra kimutatta – egyelőre csak a bizottsági javaslat volt szőnyegen – a közösgyi alku kockázatait. „*Visszaadják [...] a magyar alkotmány beligazgatási provinciális rongyait, azon feltétel alatt, hogy Magyarország adja fel cserébe állami törvényes függetlenségét*”, hogy „*az osztrák ház Magyarország állami létének romjain újra nagyhatalommá emelkedni megkísérthesse.*”⁶⁵

Amikor a karácsonyi szünet után 1867. január 12-én a képviselőház XXXV. országos ülését Szentiványi Károly elnök megnyitotta, 9-e és 11-e között már lezajlott Beust és más kormánytagok, köztük Belcredi, valamint Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József részvételével – Deák háta mögött – egy értekezlet. Beust ugyanis Deákkal történt

december 20-i megbeszélésén – vitának is mondhatnánk – meggyőződött arról, hogy Deákot elvi álláspontjáról elmozdítani nem tudja. Az országgyűlés tevékenysége, a leiratok és válaszfőiratok váltakozása túlságosan lassú. A leendő magyar kormánytagokkal kell tehát dűlőre jutni. Andrásyék elfogadták, hogy a hadügy felségjog, az uralkodó alkotmányos ellenőrzés nélkül intézkedik a szervezetről, vezényletről, intézkedik a tisztii kinevezésekről, jutalmaz és fegyelmez, hadat üzenhet és békét köthet. Tehát nem „közös ügy”, amint a 15-ös bizottság tervezetében volt, hanem abszolutisztikus uralkodói jogkör. Arról is megállapodtak, hogy a nemzetközi kereskedelmi szerződések a közös külügyminiszter hatáskörébe kerülnek. Utóbbi Lónyay kezdeményezésére történt, és nagy eredménynek tartotta, mert az 1848-as törvények e tárgyra nem tértek ki.

Deák a leendő miniszterekkel tartott értekezleten kijelentette, hogy a változtatásokat nem pártolja, a titkos egyezmény a lényegben tér el a 67-es bizottság tervezetétől. Lónyay Menyhért meglehetősen elfogult naplója szerint Andrásy nagyon indulatosan azt válaszolta, ha Deák nem ígéri meg támogatását „*semmi esetre sem lép be a kormányba [...] hogyha a kiegyezés dugába dől, a felelősség ezért nem bennünket fog terhelni. Deák magatartásából látszott, hogy ő megijedt a rá váró teendőktől [...]*”⁶⁶ Andrásy kijelentette, hogy képviselői mandátumáról is le fog mondani. „*Este [...] Andrásynál [...] jöttünk össze Eötvössel. Andrásy is, Eötvös is erősen kifakadtak Deák ellen [...]*”⁶⁷ Deák néhány napi habozás után engedett a zsarolásnak, és hozzájárult, hogy a 67-es bizottság még a felelős kormány kinevezése előtt tárgyalja az alkotmányosságot gyengítő változtatásokat, és tekintélyével el is érte – január végére – azok elfogadását.

Ferenc József február 7-én elbocsátotta a dualizmust ellenző, szlávbarát föderalista Belcredit, és a német protestáns Beustot nevezte ki miniszterelnökké. Másnap fogadta Deákot. Megnyugvással vette tudomásul, hogy a magyar politika vezéregyénisége fönntartja korábbi álláspontját, és nem vállal miniszterelnökséget. Felelős kormány kinevezésére azonban még mindig nem került sor. Ferenc József további engedményeket kívánt. A miniszteri posztra esélyesek pontról pontra megtárgyalták az 1848-as törvények módosításával kapcsolatos igényeket. Deáknak ezeket meg sem mutatták, a módosítások megvitatásából teljesen kihagyták. Deák személye háttérbe szorult, pedig a kiegyezés mikéntje szempontjából ezek a titkos tárgyalásokkal telt februári napok voltak a legfontosabbak. Andrásyék elfogadták az – 1848-ban történelmi szerepet játszott – nádori jogkör betöltésének elhalasztását, a nemzetörségről szóló törvény fölfüggesztését, és azt, hogy az uralkodó a minisztereket a miniszterelnök előterjesztésére nem megerősíti, hanem kinevezi, és joga lesz az országgyűlést az előző évi zárszámadás és a következő évi költségvetés elfogadása előtt is fölszlatni, de e célból még az évben ismét összehívja. *A kiegyezési folyamatra a február 14–15-én Ferenc József elnökletével tartott, a magyar miniszterjelöltekkel kibővített kormányértekezleten került pont.* Február 17-én Andrásy megkapta magyar miniszterelnöki kinevezését. Említésre méltó körülmény, hogy a lajtántúli Landtagokat a császár február 18-ra hívta össze. A magyar miniszterelnök kinevezése ezen a napon jelent meg a hivatalos lapban. Az Osztrák Császárság parlamentje, a Reichsrath csak május 20-án alakult meg.

Deák ismét nehéz választás elé került: vagy segít az országgyűlésben megszavaztatni a szellemében és tartalmában átalakult törvénytervezetet, vagy elutasítás esetén zsákutcába jut a kiegyezés általa kezdeményezett folyamata. A legsúlyosabb új elem azonban, amely az 1848-as törvények pontonkénti módosítását messze fölülrta, nem jelent meg a paragrafusokban. Ez az úgynevezett előszentesítési jog volt, amelyről Ferenc Józseffel Andrásy egy személyben állapodott meg. Az előszentesítési jog azt jelentette, hogy a kormány vagy kormánytag csak abban az esetben nyújthatott be törvénytervezetet vagy

országgyűlési határozatot, ha azt az uralkodó előzetesen jóváhagyta. Deákot Lónyay az új engedményről csak február 26-án tájékoztatta. A 67-es bizottság a közös ügyeket Deák fogalmazásában formalizálta, és ez az évszázadokig de jure főnnállott perszónalunió reálunióvá alakulását jelentette. *Az előszentesítési jog viszont azt a parlamentáris működést kérdőjelezte meg, amelyet 1848-ból Deák a kiegyezés legfőbb vívmányaként szeretett volna átmenteni.*

Az uralkodó előszentesítési jogát a kormány március 17-én működési szabályzatába formálisan is beiktatta. Erről március 28-án Deák, szólásra emelkedvén az országgyűlésben, súlyos vívódások után, kényszerűen hallgatott. Beszéde nagy ívű volt, igaz, különösebb meggyőző erőre nem volt szükség. Amint Somossy Ignác, 1849-ben kormánybiztos, egyébként a baloldaltól megjegyezte: *„Itt mi mindnyájan egy célra törekszünk [...] nagy részben egy politikai iskolában nevelkedtünk”*⁶⁸, hogy a közös hazát teljes odaadással boldogítsuk. Deák három utat vázolt föl: *„[...] vagy fegyverrel vívni ki jogainkat; vagy várni a véletlentől és oly eseményektől, amelyeket se előidézni, se irányozni és vezetni képesek nem valánk; vagy arra törekedni, hogy meggyőzzük a fejedelmet és az el nem fogult közvéleményt arról, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom biztosságával is összhangba hozható”*.⁶⁹ Jogos kérdés, hogy a jórészt birtokos nemesekből és arisztokratákból álló országgyűlés mennyiben képviselte a közügyek iránt érdeklődést mutató – részben választójoggal nem is rendelkező – különböző nyelvű magyar honosok véleményét, az 1865. évi választások körüli visszasságokról nem is beszélve.⁷⁰ Deák a közvéleményre hivatkozó szónokoknak azt válaszolta, hogy *„midőn minket a nép megválasztott, hogy képviselői legyünk, nem azt várta, hogy tőle kérjünk tanácsot, hanem azt, hogy mi adjunk neki tanácsot.”*⁷¹ Az országgyűlés március 30-án, az általános vita lezárása után a közösügyi javaslatról úgy szavazott, hogy az előszentesítési jogról mit sem tudott, a közvélemény később sem. Egy – föl nem derített – kiszivárogtatás csupán 1897-ben történt.

Nem tudhatjuk, csak sejthetjük, hogy milyen érzések dúltak annak a férfinak a lelkében, aki az 1848-ban alakult első felelős kormány minisztere volt, részt vett a honvédelem megszervezésében, egészen a bicskei küldetésig mindent elkövetett az alkotmányos forradalom eredményeinek legalább részleges konszolidálásáért, és Világost katasztrófaként élte meg. Másfelől a kiegyezést, a békés nemzeti építkezés feltételeinek helyreállítását, ha korlátokkal is, olyan égetően fontosnak tartotta, hogy azt a nélküle kötött és elveivel ellenkező alkukkal együtt erélyesen támogatta. A március 28-i beszéd elején viszont emelkedett fogalmazásban tett hitet 1848 vívmányai mellett, és a név kimondása nélkül elismeréssel adózott Kossuth Lajosnak, a gyalázkodó névtelen levelekkel nem törődve, s annak ellenére, hogy Kossuth ekkor közvéleményformáló politikai ellenfele volt. *„Magyarország közjogának történelmében legfontosabb korszakot képez azon átalakulás, mely 1847–48-ban tétetett”*, mert ha akkor az országgyűlés szabaddá nem teszi a népet és a földet, nem osztja meg a jogokat és terheket, a következő nehéz évek idején a nemzet összeroskadt volna, a művelt világ szánalma és részvéte nélkül. *„Ezen átalakulást össze fogja kötni a történelem azon férfiúnak nevével, ki azt 48-ban megindította és ernyedetlen eréllyel keresztülvitte. (Éljenzés.) Dacára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ezen része főnmarad és fenn fog maradni, míg nemzetünk él és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva.”*⁷²

Kossuth Lajos a reálunióról

A közösgyi vita előrehaladott stádiumában, néhány nappal a végszavazás előtt Böszörményi László (csak imént engedélyezett) *Magyar Újsága* Kossuth Lajos május 22-éről keltezett nyílt levelét közölte. A levél különnyomatként is megjelent, nagy példányszámban forgott. Irodalmi alkotásként is megállja a helyét. A forma lírai hangütésű baráti levél, ami a meggyőző erőt fokozza, de a tartalom tapasztalt, alapos államjogi ismeretekkel fölvertezt reálpolitikus elemzése. Kasszandrára, a jóstehetséggel megvert trójai királylányra Kossuth hivatkozik a hatásos zárómondatokban, az írást Kasszandra-levélként emlegetjük, de szó sincs baljóslatról, váteszi szerepről. Deák 1861-ben még a perszonálunió mellett állt ki – hangsúlyozza Kossuth –, ennek köszönheti példátlan befolyását, most viszont „a jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére”⁷³ jutott. Kossuth nem tudhatott az előszentesítési jogról, és még nem ismerte pontosan az uralkodó abszolutisztikus, korlátozás nélküli rendelkezési jogát a hadsereg fölött, de azzal, hogy a hadügy „a magyar ministeri felelősség alól elvonatik [...] nemzetünk [...] elveszti azon tehetségét, hogy a népekre annyi szerencsétlenséget árasztó háborújogot saját nemzeti érdekei szempontjából önállólag fékezhesse [...]”. Magyarország volt kormányzóelnöke a reáluniót utasítja el, mely egy olyan nagyhatalmi állás érdekében alakul, amely szomszédainkat ellenségünké teszi; „a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását [...] lehetetleníti”. Szónoki a kérdés, de tényekre tapint: „[...] mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából?” És a rezignált válasz is talál: „Lassan-lassan lebben a fátyol a Béccseli alkudozások titkairól.”

Kossuthnak – kritikusai ellenében – volt aktuális és távlatos programja. A Kasszandra-levél amellet érvel, hogy a nemzet várjon, és készüljön. Fölveti a választható utak között ezt Deák is március 28-i beszédében, de erős kérdőjelekkel, és sorolja a kockázatokat. Várni és készen állni, mondja Kossuth. „Nemzetnek lehet elnyomást tűrnie”, de jogai érvényesítésének esélyéről „nem szabad [...] önkényt, örök időkre lemondani”. A társadalmat demokratikus alapra kell építeni, a magyarországi nemzeteket egyenlő helyzetbe kell hozni. Kossuth képe a Duna-medence népeinek jövőjéről csak akkor tűnik illúziónak, ha néhány évtized rácsai közé zárjuk. Konceptiója az elmúlt 150 év alatt más-más formába újra meg újra fölbukkant, s mert a régióban alapkérdések megoldatlanok, bizonyos elemeiben ma is releváns.

Kitekintés

Az 1867: XII. tc. természetesen nem lezárása, hanem fundamentuma annak a törvénykezésnek, amely a dualizmus kori Magyarországot – jogállamként – fölépítette. A kiegyezésnek és az azt követő évtizedek történetének kiterjedt irodalmát, az egymással is vitatkozó értékelések ismertetését tudatosan mellőztük – egy historiográfiai összefoglalás egyébként is vaskos kötetet igényelne. Tényeket állítottunk sorba, elsődleges, bár nem ismeretlen forrásokra támaszkodva, tényeket, amelyek folyamatos sodródást mutatnak egy társadalmi támogatást élvező, a nemzeti önrendelkezésből nem engedő, a Kárpát-medencei népek egyenjogúságát elismerő programtól a kiegyezés kompromisszumáig, miközben az építőmesterek köre szűkült, legitimitásuk csökkent. Ez a kompromisszum a nemzeti–hatalmi állás illúzióját adta, mikor az ország egy olyan nagyhatalom egyik mestergerendája lett, amely éppen a térség nemzeti törekvéseinek útját torlaszolta el. Az alkotmányosság illúzióját adta egy olyan monarchiában, amelyben az uralkodói felségjogok kiterjedt köre az

Závodszy Géza: Habsburg–magyar kiegyezések

abszolutisztikus kormányzás elvi lehetőségét fönntartotta. Korral haladást ígért, de a népfelség kiterjesztése magát az építményt rendítette volna meg.

Tényekről szólva nem hallgathatunk arról a nemzeti kulturális emelkedésről, amely a kiegyezést követő évtizedekben végbement. Az industrializáció ugyan – Szabad György szavával – nem ideológiafüggő, gyorsuló ütemben folytatódott az Csehországban is, s hazánkban is lendületet vett már az önkényuralom éveiben, de a tehetséges szakminiszterek és államtitkárok a nemzet számára kedvező irányba kormányozhatták a folyamatokat. Ha valaki az 1850-es évek elején született, és az első világháború kitörése előtt elhunyt, a maga társadalmi körében békében és többnyire gyarapodó javak birtokában élhette le az életét.

Tény viszont az is, hogy a „közös védelem” jegyében alig tíz évvel a kiegyezés után Ausztria–Magyarország már terjeszkedett. Az csupán kérdésként vethető fel, hogy Szerbia hogyan választott volna Bosznia, valamint az Adriai-tengeri kijárat, illetve a bács-bánáti szerbség között. A kiegyezés indoklásában az egyik érv az, hogy a független Magyarország nem állhatott volna meg Oroszország árnyékában. Erre nincs válasz, mert a történelem nem adott esélyt egy önálló magyar diplomáciának. Az viszont tény, hogy Oroszországgal szemben konfliktus esetén az Osztrák–Magyar Monarchia sem volt elég erős, és rá volt utalva kontinentális hegemoniára törő német szövetségesére.

Ismerjük az első világháborúhoz vezető utat, és mindazt, ami az első világháború következménye volt. Tudjuk, hogyan és miért történt, ami történt, de ez esetben is tanácsos óvatosan bánni a „szükségszerű” jelzővel, akár a háború kitörését illetően is. 1867 az akkor szentesített, önkorrekcióra alkalmatlan struktúrájával egyike a (történelemben mindig létező) elágazási pontoknak az első világháborúhoz vezető úton, amely háborúba a kvázi magyar állam hatalmi tényezőként lépett be. A történelmi Magyarország földarabolása és azon túl, a magyar etnikai tömb súlyos amputálása nincs ok-okozati kapcsolatban a dualizmus kori nemzetiségi politikával. Kérdés azonban: a kárpát-medencei magyarság fogyatkozását tapasztalva, több milliónyi magyar ember kisebbségi létezésének súlyát ismerve nem cserélnénk-e el örömmel a mai helyzetet a „felső-magyarországi szlávok” túrócszentmártoni vagy a szerbek karlócai nemzeti kongresszusán 1861-ben megfogalmazott, túlzásoktól sem mentes igényeire? Autonómia helyett akár államhatárként?

Az 1867-es kiegyezés jelentős fordulat volt a magyar nemzet életében. A másfél emberöltő a kortársak számára több előnnyel bírt, mint hátránnyal. Egy kerek évforduló jó alkalom arra, hogy a történeteket újra átgondoljuk, a lezáratlan kérdéseket tovább kutassuk. Higgadtan, ünneplés és hamis analógiák nélkül.

ABSTRACT

Závodszy, Géza

Habsburg-Hungarian compromises

A number of conflicts over the course of the centuries between the estates of the Hungarian realm and the attempts at assimilation by the Habsburg dynasty, who had been on the Hungarian throne since 1526, ended in "compromise", but the de jure personal union remained intact. Absolutist rule followed the defeat of the 1848-49 Revolution and War of Independence. After the military defeat of the Empire, Franz Josef experimented with limited constitutionality. This study outlines the process, overseen by Ferenc Deák, from the personal union and the foundation of the laws of 1845 that led to the relinquishing of legal continuity and to real union. A controversial system was established that brought with it success but was incapable of renewal. The ruler had sovereign rights that were incompatible with civil constitutionality, leaving Hungarian politics no opportunity for meaningful decisions on questions of war and peace. The country's economic, cultural and demographic growth were neutralized by the Treaty of Trianon at the end of WWI, the effects of which are felt to this day. The study stresses that history is not a determined process as there was an alternative to the Compromise of 1867.

JEGYZETEK

- ¹ CSORBA László (2005): Az önkényuralom kora (1849–1867). In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Osiris Kiadó, Budapest, 283.
- ² 'fondorlatos, szövevényes'
- ³ 1000 év törvényei. III. Károly, 1723. évi II. tc. 7. §:
<https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4529>
- ⁴ 1000 év törvényei. II. Károly, 1723. évi III. tc.:
<https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4530>
- ⁵ Az 1871 és 1781 közötti időszak, amelyben protestáns lelkészeket és tanítókat kényszerítettek hitük és/vagy hazájuk elhagyására a Wesselényi- (Nádasy-, Zrínyi-) féle mozgalomban (Habsburg terminológiával 'összeesküvésben') való részvétel vádjával.
- ⁶ 1000 év törvényei. 1741. évi XI. tc. 1. §:
<https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4721>
- ⁷ 1000 év törvényei. 1790/1791. évi X. tc.:
<https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=4884>
- ⁸ Az 1847/48. országgyűlés Főrendiházi Naplója. Pest, 1848. 10. Idézi: ZÁVODSZKY Géza (2016): Egy rendhagyó Magyarország-történet. *Történelemtanítás (LI.) Új folyam*, VII. 3-4. szám 2016. december:
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/12/zavodszky-geza-egy-rendhagyó-magyarország-tortenet-07-03-02/>
(Letöltve: 2017. jún. 18.)
Csaknem húsz évvel később ugyanezt fogalmazta meg – képviselői minőségben – *Jókai Mór* az 1865/1867-es országgyűlés felirati vitájában 1865. febr. 2-án: nem a németekről (vagy osztrákokról), de „szó van azon *bürokrata nemzetéről, melynek nincs hazája, csak hivatala, mely ivadékról ivadékra rendszeres hitvallás gyanánt növekszik abban a hitben, hogy kell lenni egy nagy országnak, melyben ő minden jövedelmet hajtó állást elfoglalhasson.*” 1865-iki országgyűlés képviselőházának naplója (1866). I. köt. Szerk. GREGUSS Ágost. Emich Gusztáv, Pest, 284.
- ⁹ Az 1847/48-ik évi törvénycikkek Előbeszéde „*pragmatica sanctio*”-ként megnevezve utal arra, hogy a „*Karok és Rendek*” az 1723: I. és II. tc.-re figyelemmel voltak.

- ¹⁰ Az Októberi Diploma. In: *Deák Ferenc beszédei* (1903). Összegyűjtötte KÓNYI Manó. 2. kiadás. Franklin Társulat, Budapest, II. köt. 493–495. Az 1. és 2. kiadás lapszámozása eltér.
- ¹¹ *Az 1861-ki évi magyar országgyűlés*. Osterlamm Károly, Pest, 1861. I. köt. 1.
- ¹² Teleki László abonyi programbeszéde: CSORBA László (1998): *Teleki László* (Magyar szabadelvűek). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 187–188.
- ¹³ Deák első felirati javaslata: *Az 1861-ki évi országgyűlés* i. m. I. köt. 164–184.
- ¹⁴ Uo. 171.
- ¹⁵ Uo. 198–199.
- ¹⁶ Uo. II. köt. 324–325.
- ¹⁷ Uo. III. köt. 145.
- ¹⁸ Uo. III. köt. 182.
- ¹⁹ Uo. III. köt. 227., ill. 229.
- ²⁰ Uo. III. köt. 76–77.
- ²¹ B. PODMANICZKY Frigyes (1887–1888): *Naplótöredékek 1824–1887*. III. köt. Grill Károly kiad., Budapest, 115.
- ²² *Az 1861-ik évi országgyűlés* i. m. III. köt. 388–389.
- ²³ A legújabb közlést használtam: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Szerk. PAJKOSSY Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 385–404.
- ²⁴ *Az 1861-ik évi országgyűlés* i. m. III. köt. 239.
- ²⁵ Uo. 241.
- ²⁶ Uo. 256–257.
- ²⁷ Uo. 151.
- ²⁸ Uo. 273.
- ²⁹ Uo. 274.
- ³⁰ Uo. 293–294.
- ³¹ KOSSUTH Lajos (1882): *Irataim az emigrációból* III. Athenaeum, Budapest, 648.
- ³² *Deák Ferenc beszédei* (1903) i. m. V. 2. kiad. 302–315.
- ³³ Kossuth az ügyről: *Irataim az emigrációból* III. köt. Athenaeum, Budapest, 1882. 735–739. Számos dokumentum: *Deák Ferenc beszédei* (1903) i. m. V. köt. 11–71.
- ³⁴ Uo. 47–48.
- ³⁵ *Jókai Mór összes művei* (1975). Cikkek és beszédek. VI. köt. Szerk. LÁNG József – RIGÓ László – KERÉNYI Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 119.
- ³⁶ Önálló kötetben is: DEÁK Ferencz (1865): *Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: Das Ungarisch-österreichische Staatsrecht. A magyar közjog történelmének szempontjából*. Pfeifer Ferdinánd kiad., Pest.
- ³⁷ I. m. 159.
- ³⁸ I. m. 88.
- ³⁹ I. m. 90.
- ⁴⁰ Még néhány szó a „Botschafter”-nek ápril 9-iki cikkére. Deák Ferenc beszédei i. m. III. 1889. 305–316.; *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény* i. m. 437–442. A Húsvéti cikk szövege még elérhető:
http://keh.hu/deak_ferenc/1518-Husveti_cikk
- ⁴¹ Uo.
- ⁴² *Deák Ferenc beszédei* (1889). 1. kiad. III. 327–334. A „májusi levelek” II. és III. részét közli: MOLNÁR András (1998): *Deák Ferenc. Magyar szabadelvűek*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 209–313.
- ⁴³ *Deák Ferenc beszédei* i. m. III. 334–335.
- ⁴⁴ Id. KIRÁLY Béla (1993): *Deák Ferenc*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 161.
- ⁴⁵ Becsült adatok.
- ⁴⁶ *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai* (1866). Emich Gusztáv kiad., Pest, 1.
- ⁴⁷ *1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója* (1866). I. köt. Szerk. GREGUSS Ágost. Emich Gusztáv kiad. Pest, 147.
- ⁴⁸ 'hajthatatlan, hajlíthatatlan'
- ⁴⁹ Gorove István naplóját idézi Deák Ferenc beszédei i. m. III. 401–402.
- ⁵⁰ Id. Deák Ferenc beszédei i. m. III. 403.
- ⁵¹ Irományok i. m. I. 45–46.
- ⁵² Irományok i. m. I. 51.
- ⁵³ Irományok i. m. I. 49.
- ⁵⁴ Ez expressis verbis az 1867: XII. tc.-ben sem szerepel, és egyik hivatkozási alapja a dualizmus kori „mérésékelt ellenzék”, utóbb „nemzeti ellenzék” magyar vezényleti nyelvért és a nemzeti jelvények alkalmazásáért folytatott küzdelmének.
- ⁵⁵ Deák Ferenc beszédei i. m. III. 556.
- ⁵⁶ A közös ügyek hálója. *Kossuth Lajos iratai*. VII. Sajtó alá rendezte *Kossuth Ferenc*. Athenaeum, Budapest, 1900. 291.
- ⁵⁷ *1865-iki országgyűlés képviselőházának naplója* i. m. II. 179.
- ⁵⁸ *Kossuth Lajos iratai* i. m. VII. 100–104.
- ⁵⁹ Deák Ferenc beszédei (1897) i. m. IV. 5.

⁶⁰ Az 1865-iki országgyűlés képviselőházi irományai i. m. II. 1.

⁶¹ Az 1865-iki országgyűlés képviselőházának naplója i. m. III. 6–7.

⁶² Uo. 11.

⁶³ Id. Deák Ferenc beszédei i. m. III. 578.

⁶⁴ A közös ügyek hálója i. m. Kossuth Lajos iratai. VII. 322–323.

⁶⁵ Uo. 324–325.

⁶⁶ Id. Deák Ferenc beszédei i. m. IV. 196–197.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Az 1865-iki országgyűlés képviselőházának naplója i. m. IV. 118.

⁶⁹ Uo. 109.

⁷⁰ Böszörményi László „szélsőbal” képviselő 1867. február 23-án 12 társával indítvánnyal élt, mely szerint „*a képviseleti kormányzat kívánatához képest a jelen országgyűlés feloszlatásának, majd egy másik országgyűlés összehívásának szüksége állt elő*”. Az indítvány tárgyalását a képviselőház nagy többséggel elutasította. I. m. III. 189–190., ill. Irományok II. 59.

⁷¹ Uo. 117.

⁷² Uo. 108.

⁷³ Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény i. m. 460–466.